

Державний вищий навчальний заклад
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти
на тему: **«Українське питання напередодні та на початку Другої світової
війни»**

Виконала: студентка VI курсу, групи СОІ–М2

Спеціальності 014 «Середня освіта (Історія)»

Петришин В. Р.

Керівник: доктор історичних наук, професор Борчук С. М.

Рецензент: старший викладач Кобильник Р. В.

Івано-Франківськ – 2022 р.

Анотація

Петришин В.Р. «Українське питання напередодні та на початку Другої світової війни»

Дипломна робота на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти – ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», Івано-Франківськ, 2022.

У роботі на основі диференційованого аналізу історіографічної та джерельної бази комплексно досліджено особливості актуалізації українського питання напередодні та на початку Другої світової війни. Також розглянуто процес становлення Карпатської України на тлі назріваючої європейської кризи, проаналізовано концепцію “Великої України” в контексті міжнародного чинника та охарактеризовано українсько-польські відносини напередодні Другої світової війни. У роботі подана детальна характеристика умов зародження радянсько-німецького зближення та значення для українських земель пакту Ріббентропа-Молотова, а також здійснено аналіз вересневих подій 1939 р., результатом яких стало об’єднання західноукраїнських земель з УРСР.

Ключові слова: українське питання, Карпатська Україна, “Велика Україна”, пакт Ріббентропа-Молотова, договір про дружбу і кордони, “золотий вересень”.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА.....	7
1.1. Історіографія проблеми	7
1.2. Джерельна база дослідження.....	17
РОЗДІЛ II. АКТУАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ НА ТЛІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ (ВЕРЕСЕНЬ 1938-БЕРЕЗЕНЬ 1939 рр.).....	24
2.1. Передумови назрівання українського питання напередодні європейської політичної кризи.....	24
2.2. Український П'ємонт у Карпатах та українське питання	29
РОЗДІЛ III. “ВЕЛИКА УКРАЇНА” В ЗАХІДНОМУ ДИСКУРСІ.....	39
РОЗДІЛ IV. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В УМОВАХ РАДЯНСЬКО- НІМЕЦЬКОГО ЗБЛИЖЕННЯ	49
4.1. Український аспект німецько-радянського пакту.....	49
4.2. Українсько-польські відносини напередодні Другої світової війни.....	56
4.3. Радянська інтервенція на західноукраїнські землі (вересень 1939 року).....	62
ВИСНОВКИ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	70
ДОДАТКИ.....	85

ВСТУП

Актуальність теми:

Суспільна:

Проголошення незалежності України у 1991 році створило передумови для об'єктивного дослідження її ролі і місця в системі міжнародних відносин передвоєнної Європи кінця 30-х років XX століття. Після стількох років бездержавності, ігнорування імперськими силами «українського питання», замовчування правдивих сторінок нашої історії сьогодні відкрилися великі можливості для всебічного осмислення історичного шляху одного з найбільших народів Європи з позицій соборності українських земель. У цьому контексті значний науковий інтерес викликає аналіз політики держав Європи щодо українського питання напередодні Другої світової війни.

У міру загострення міжнародних відносин наприкінці 30-х рр. розділена Україна використовувалась європейськими державами як важливий чинник реалізації власних геополітичних устремлінь, тому залишалася об'єктом, а не суб'єктом міжнародної політики. Сьогодні ж Україна знову опинившись в епіцентрі світової війни, чітко заявила світові, що вона буде відстоювати демократичні європейські цінності та захищати своє право на незалежність, адже Україна давно позбулася комплексу меншовартості та, стоячи на позиції соборності, вважає свою територію неподільною і недоторканою.

Актуальність наукового дослідження зумовлюється також потребою виваженого і збалансованого підходу України до налагодження рівноправних політичних і економічних стосунків з лідерами західних демократій в сучасних умовах задля недопущення політики «умиротворення». З'ясування цих, та деяких інших проблем, об'єктивне і всебічне вивчення місця і ролі України в контексті центрально-європейської кризи напередодні другої світової війни крізь призму подій сьогодення заслуговує спеціального дослідження.

Наукова: Ряд українських істориків (М. Вегеш, С. Віднянський, І. Дробот, В. Кучер, Ю. Сливка, М. Гетьманчук, С. Кульчицький, Н. Свідерська та ін.) здійснили ґрунтовний аналіз проблеми «українського питання» напередодні

Другої світової війни. Проте залишилось чимало «білих плям» даного дослідження, наявний значний пласт неопрацьованого джерельного масиву, зосередженого у вітчизняних та закордонних архівах, що створює об'єктивну можливість для подальших наукових пошуків.

Об'єктом магістерської роботи є зміст політики країн Європи щодо України напередодні Другої світової війни

Предмет магістерської роботи: українське питання в вирі подій, які передували початку Другої світової війни.

Мета магістерської роботи полягає в аналізі та комплексному дослідженні «українського питання» напередодні та на початку Другої світової війни у документальних матеріалах та спеціальній літературі.

Завдання роботи:

- проаналізувати історіографічні надбання з даної теми;
- дослідити джерельну базу роботи.
- з'ясувати геополітичне місце України в політиці іноземних держав напередодні Другої світової війни;
- охарактеризувати міжнародне становище Карпатської України;
- проаналізувати концепцію “Великої України” в контексті міжнародного чинника;
- розкрити наслідки реалізації німецько-радянських домовленостей стосовно України;

Хронологічні рамки магістерської роботи охоплюють вересень 1938-вересень 1939 рр. Нижня межа позначена Мюнхенською угодою, що стала поворотним моментом у політиці країн Європи, проголошенням автономії Закарпаття, що тим самим актуалізувало українське питання. Верхня межа – вересень 1939 р. – початок Другої світової війни.

Наукова новизна магістерської роботи полягає в тому, що нами зроблена спроба виявлення і систематизації інформаційного потенціалу

наявного у джерелах та історичних працях, і винесення на їхній основі висновків по даній темі дослідження.

Практичне значення магістерської роботи полягає в тому, що опрацьований і систематизований матеріал може бути використаний при підготовці до семінарських занять з історії, а також під час проходження педагогічної практики та написанні студентських наукових робіт.

Методологічною основою магістерської роботи є принципи і методи дослідження. Автор при написанні роботи дотримувався принципів історизму, об'єктивності та всебічності, а також використовував історичний, логічний, порівняльний та системно-структурний методи дослідження.

Структура: магістерська робота складається з вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури. Список використаних джерел і літератури налічує – 151 позицію.

Розділи представлені таким чином: Розділ 1. Історіографія і джерела. Розділ 2. Актуалізація українського питання на тлі європейської політичної кризи. Розділ 3. “Велика Україна” в західному дискурсі. Розділ 4. Українське питання в умовах радянсько-німецького зближення.

РОЗДІЛ I. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

1.1. Історіографія проблеми

Одним із важливих напрямів історичних студій залишається дослідження значення «українського питання» та його місця в зовнішньополітичних орієнтирах зарубіжних держав напередодні Другої світової війни.

Серед дослідників даної проблематики слід виділити О. Бойка [59], М. Вегеша [62, 63, 64, 65, 66], С. Віднянського [64, 67], Л. Гайдукова, М. Гетьманчука [72, 73, 74, 75], І. Дробота [79, 80, 81, 82], О. Дубини [83], І. Ільюшина, В. Коваля [88], В. Ковалюка [89], В. Косика [91, 92], І. Кулиничу [94, 95], С. Кульчицького [96], В. Кучера, Л. Лещенка [97], М. Литвина [98, 99], О. Луцького [99], К. Науменка [99], А. Руккаса [113], Н. Свідерської [114–123], А. Трубайчука [135], М. Швагуляка [138, 139, 140, 141, 142, 143] та інших істориків. Завдяки їхнім зусиллям сформувалася вагома історіографічна традиція даної проблематики, введено в науковий обіг велику кількість маловідомих та раніше невідомих джерельних масивів з українських та зарубіжних архівів [104, с. 84].

Історіографію «українського питання» напередодні Другої світової війни варто поділити за хронологічним принципом: 1) історіографія радянського періоду (до 1991 року); 2) історіографія незалежної України (з 1991 року).

Для історіографії радянського періоду характерне значно обмежене дослідження «українського питання». Ця проблема досліджувалась істориками А. Шлепаковим, А. Пушкашем, М. Швагуляком, П. Сардачуком та В. Ковалем. Їхні праці були написані під ідеологічним впливом тоталітарного курсу СРСР, що позначилось передусім на висвітленні політики Радянського Союзу та оцінці діяльності українських політичних партій і організацій [151, с. 5].

Але незважаючи на цю обставину, цілий ряд аспектів даної проблеми в їх публікаціях було відтворено досить ґрунтовно. Мається на увазі, головним чином, висвітлення основних складових політики Німеччини та держав Західної Європи щодо України, позиції урядів Польщі, Угорщини та Румунії в розв'язанні українського питання не тільки з позиції зміцнення своєї влади в уже окупованих українських землях, але й щодо намірів інкорпорації України в процесі передбачуваного світового військового конфлікту. Варто відзначити, що події навколо Карпатської України розглядалися не як локальне явище, а як загальноукраїнська і європейська проблема. Слід віддати належне згаданим авторам, оскільки вони вперше залучили до наукового обігу документи і матеріали зовнішньополітичних відомств Німеччини, Великої Британії, Чехословаччини, Польщі, Угорщини та інших країн [151, с. 5].

В радянський період дослідження даної теми здійснювалося під ідеологічним впливом, основний акцент робився на геополітичних планах західних держав стосовно СРСР (без виокремлення України) та засудження експансіоністської політики Третього Рейху [104, с. 84–85].

Головною темою для істориків періоду СРСР стало питання «визвольного походу» радянської армії в Західну Україну. Так, події вересня 1939 року отримали позитивне трактування в працях більшості істориків. Враховуючи це, можна згодитись з думкою уже згаданого вище львівського історика М. Гетьманчука, що перебування України у складі СРСР «робило дослідження даного питання зайвим, з точки зору імперського центру» [72, с. 4].

На схожих позиціях і на далі залишаються сучасні російські історики. У російській історіографії при оцінці дослідження даного питання можна виділити два основні напрямки. До першого слід віднести історики радянської школи, які в категоричній формі повністю відкидають будь-яку відповідальність СРСР за розв'язання Другої світової війни. Серед таких істориків слід назвати: І. Лебедева, Л. Мерцалова, В. Молодякова, А. Орлова, А. Уткіна та ін. Представники ж другого напрямку покладають відповідальність

і звинувачують Сталіна в розв'язанні Другої світової війни. До таких авторів належать Д. Наджафов [106], М. Мельтюхов, В. Невежин, А. Пронін, С. Случ [151, с. 6].

Але разом з тим, можемо прийти до висновку, що російських істориків, незалежно від приналежності до тієї, чи іншої групи, об'єднує одне – ігнорування українського чинника в міжнародній політиці 1938-1939 рр. Єдиний натяк, який засвідчує існування «українського питання», що можна віднайти у їхніх роботах – це згадка про німецький план створення Великої України, але при цьому підкреслюється, що німецьке керівництво вважало його несерйозним [151, с. 6].

Тому, з огляду на це, на початок 90-х років «українське питання» для українських істориків стало важливою науковою проблемою. З кінця 80-х – початку 90-х років почався якісно новий етап дослідження ключових питань з історії України, зокрема її ролі в міжнародних відносинах, та виокремлення України як важливого фактора європейської політики [72, с. 4].

З проголошення незалежності України у 1991 році, українські науковці досягли вагомих здобутків у вивченні даного питання, оскільки відбулося скасування ідеологічного тиску тоталітарного режиму СРСР.

Користуючись можливістю відкритого доступу до архівних фондів, вітчизняні історики змогли зосередитися на вивченні раніше недосліджених тем та окремих складових «українського питання», а саме історії Карпатської України, радянсько-німецьких договорів серпня-вересня 1939 року та їхні реальні наслідки для України, воєнні дії між СРСР та Польщею восени 1939 року та доля Західної України, а також питання Північної Буковини та Південної Бессарабії [104, с. 85].

Важливий внесок у вивчення даної теми зробила українська дослідниця Н. Свідерська. У своєму дисертаційному дослідженні *«Українське питання в політиці держав Європи напередодні другої світової війни (вересень 1938–*

вересень 1939 рр.)» авторка на основі всебічного аналізу найрізноманітніших джерел, вітчизняної і зарубіжної історіографії з'ясувала першопричини актуалізації українського питання в світі та охарактеризувала геополітичні цілі головних ініціаторів військового протистояння, їхню політику щодо України [151].

Важливий внесок у вивчення теми Карпатської України зробили українські дослідники М. Вегеш, С. Віднянський, І. Дробот, В. Кучер, І. Гранчак, С. Кульчицький, Ю. Сливка та ін. У своїй працях ці історики об'єктивно висвітлюють феномен Карпатської України, яка відігравала значну роль у період існування політичної кризи в Європі напередодні Другої світової війни (1938–1939 рр.). У їхніх дослідженнях піддані конструктивній критиці засади радянської історіографії про Карпатську Україну та її керівництво як буржуазно-націоналістичне, маріонеткове утворення [104, с. 86].

Так, І. Дробот та В. Кучер у своїй праці *«Пошуки шляхів до визволення України»* приходять до висновку, що Карпатська Україна була «провісницею суверенної української держави» [79]. Також варто звернути увагу на комплексне дисертаційне дослідження історії Карпатської України історика М. Вегеша : *«Закарпаття в контексті Центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни»*. Дана робота є важливою з огляду на ґрунтовний джерельний та історіографічний огляд. Автор детально зупиняється на історії Карпатської України та називає її другим етапом (після подій 1917-1920 рр.) у боротьбі за створення окремого державного утворення [149]. Схожі висновки закріплені у спільній монографії М. Вегеша М. та С. Віднянського *«Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939)»* [64].

М. Вегеш, С. Віднянський, І. Дробот, І. Кулинич, М. Гетьманчук та ін. детально зупиняються на причинах ліквідації Карпатської України, що крилися в складній геополітичній грі СРСР, Німеччини та Польщі, які ніяким чином не були зацікавлені в українській державності. Карпатсько-українська державність виявилася нежиттєздатною, оскільки «українське питання» було

тільки розмінною монетою в політичних амбіціях європейських держав напередодні Другої світової війни [94, с. 66].

Досліджуючи позицію Німеччини щодо «українського питання» варто звернути увагу на науковий доробок українського історика В. Косика. Автор у своїй монографії *«Україна і Німеччина у Другій світовій війні»* аргументовано доводить, що німецьке керівництво використовувало українську карту для реалізації своїх геополітичних планів у Центральній та Східній Європі [91]. На схожих позиціях стоїть дослідниця Н. Свідерська, що засвідчує її статті під назвою *«Українське питання в планах Німеччини післямюнхенського періоду»* [118].

У сучасній українській історіографії чільне місце займають обставини, пов'язані з вирішенням на початку Другої світової війни долі західноукраїнських земель в контексті складової зовнішньої політики СРСР, реалізації пакту Молотова-Ріббентропа та здійснення Радянським Союзом воєнного наступу на Польщу. Серед істориків, котрі займаються цією проблематикою слід назвати М. Гетьманчука, В. Ковалюка, С. Кульчицького, М. Литвина, О. Луцького, К. Науменка, А. Руккаса, Н. Свідерську, В. Сергійчука, А. Трохимовича та багато ін. [104, с. 87].

Розгляд великої кількості історіографічних джерел показує, що сучасні українські історики сходяться в поглядах, що радянсько-німецький договір про ненапад є актом поділу Європи на сфери впливу між СРСР та Німеччиною, і разом з тим є подією, що значно вплинула на зміну кордонів у Центральній та Східній Європі. Головною метою цього пакту були несумісні з нормами міжнародного права імперські амбіції СРСР, збільшення територій Радянського Союзу за рахунок повернення втрачених земель мало не до кордонів 1913 року. Збирання українських земель, від якого населення Західної України було усунене, стало не головним для СРСР, а тільки складовою ширших геополітичних планів, котрі передбачали перенесення західних кордонів у зв'язку з майбутньою воєнною загрозою [96, с. 80–81].

Поряд з цим ймовірною причиною підписання пакту є придушення національно-визвольного руху у Західній Україні та ліквідація планів створення «Великої України» [123, с. 42–43]. Історик М. Коваль у своїй праці *«Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах»* наголошує, що на час підписання пакту Молотова-Ріббентропа інтереси безпеки СРСР не були головними причинами [91, с. 16].

Внаслідок врахування цілої сукупності проблем, пов'язаних з домовленостями між Німеччиною і СРСР, українські історики спромоглися до розкриття з об'єктивної сторони суті зовнішньої політики Радянського Союзу. Так М. Гетьманчук вважає, що дана політика була націлена на досягнення світового панування соціалістичної системи, поширення соціалістичних ідей, провокування загострення конфлікту між західноєвропейськими демократіями з одної сторони, і Німеччиною та її сателітами, з іншої [72, с. 276, 288].

Українські історики В. Коваль та С. Кульчицький характеризуючи пакт Молотова-Ріббентропа як злочинний вважають, що його реалізація в 1939-1940 рр. поставила СРСР у надто сумнівне положення союзника нацистської Німеччини, практично відкрила А. Гітлеру шлях на Схід. М. Гетьманчук, М. Литвин, К. Науменко, О. Луцький, А. Трубайчук аргументовано доводять, що ліквідація Польщі стала результатом «союзної» агресії Німеччини і СРСР, а військово-економічна координація між Москвою і Берліном тривала аж до війни між ними [99, с. 70, 73, 78].

У новітніх наукових дослідженнях наголошується, що німецькі спекуляції щодо реальності створення на західноукраїнських землях Української держави виступали як засіб тиску на Сталіна, щоб змусити його якнайшвидше розпочати військові дії проти Польщі, не шукаючи виправдання для свого нападу, як от «допомога єдинокровним українським і білоруським братам». Український історик Я. Грицак у своїй монографії *«Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття»* чітко фіксує цей мотив, що давав

можливість СРСР не виглядати агресором і представити свою вторгнення у Польщу у вигідному світлі [104, с. 88–89].

Історик С. Кульчицький вважає, що ідеологічне обґрунтування – "допомоги українцям і білорусам – громадянам Польської держави, яка розвалювалася під ударами Вермахту", – поширювалося для того, щоби уникнути втягнення СРСР у війну з Англією і Францією [96, с. 90].

Слід відмітити посилення уваги в сучасній вітчизняній історіографії до досліджень політики Польщі в "українському питанні" напередодні Другої світової війни. Роблячи аналіз щодо ставлення польського емігрантського уряду й підпілля до української проблеми в 1939–1941 рр., історик І. Ільюшин свідчить про чітко негативну позицію польської сторони щодо прав українців на західноукраїнські землі, яка ґрунтувалася на необхідності повернення втрачених «східних кресів» [104, с. 89].

Польські історики, на відміну від російських, визнають факт існування українського питання, проте характеризують його крізь призму польсько-українського протистояння в межах кордонів II Речі Посполитої. Слід назвати праці Р. Тожецького, Є. Томашевського, А. Хойновського. Як виняток варто зупинитися на монографії М. Кожмінського, в якій поряд з низкою зовнішньополітичних чинників, що спонукали Польщу виступити за спільний кордон з Угорщиною, автор називає й український. Карпатську Україну автор характеризує як важливий чинник зовнішньої політики східноєвропейських країн в 1938-1939 рр. [151, с. 6].

Сучасна українська історіографія націлена на дослідження тем, які довго залишалися «білими плямами». Мається на увазі радянсько-польський збройний конфлікт на західноукраїнських землях у вересні–жовтні 1939 році. Вивченням даної теми активно займалися В. Коваль, В. Ковалюк, М. Литвин, О. Луцький, К. Науменко, А. Руккас [104, с. 89].

Дисертаційне дослідження А. Руккаса *«Польсько-радянський збройний конфлікт на західноукраїнських землях (вересень – жовтень 1939 року)»* є вкрай цінне, з огляду на всебічний джерельний та історіографічний аналіз проблеми та її фактологічну складову. Автор вважає, що приєднання західноукраїнських і західнобілоруських земель до СРСР, ліквідація незалежної Польської держави, яка була результатом пакту Молотова-Ріббентропа, започаткували новий, наступальний вектор радянської зовнішньої політики та призвели до порушення існуючого балансу сил у Європі [150, с. 10–11].

У сучасній українській історіографії ставиться під сумнів головна теза радянської історіографії про визвольних характер походу радянських військ у Західну Україну. І. Білас на противагу цьому твердженню, приходить до висновку, що приєднання західноукраїнських земель до складу УРСР було тільки побічним наслідком політичних комбінацій та воєнних дій двох держав-агресорів проти Польщі [104, с. 90]. За твердженням М. Гетьманчука похід Червоної армії не можна вважати визвольним, оскільки він не є таким ні за своєю суттю, ні за наслідками для «визволених народів» [72, с. 311].

Даючи оцінку вересневим подіям 1939 року та їхнім наслідкам для України, історики підкреслюють всю їхню неоднозначність і суперечливість, прагнуть «знайти зрівноважене співвідношення між встановлення тоталітарного режиму у Західній Україні і наслідком об'єднання українських земель у єдиній державі» [89, с. 30–31].

Українські історики сучасного періоду приходять до висновку, що «золотий вересень» приніс у західноукраїнський регіон масові репресії та терор, ліквідацію традиційного укладу життя, а саме приєднання Західної України до УРСР здійснювалося насильно. Разом з тим історики зупиняються і на позитивній стороні «імперського возз'єднання» (М. Коваль). Так, М. Коваль, М. Литвин, К. Науменко, П. Брицький, Ю. Сливка. О. Бойко вважають, що возз'єднання українського народу у межах однієї держави стало визначною подією в історії України, вагомим кроком у процесі консолідації української

нації, значущою подією на тривалому історичному шляху її боротьби за незалежність, що мало важливе значення у справі розв'язання «українського питання» та формуванні соборної України [99, с. 144, 149].

Український історик М. Коваль приходить до висновку, що укладаючи договори з А. Гітлером «Сталін вирішував питання не української, а радянської, імперської соборності». С. Кульчицький ж наголошує, що вересень 1939 року залишається однією з найвизначніших дат української національної історії [96, с. 95].

Важливий внесок у вивчення даної теми зробили діаспорні вчені. Вони, осмислюючи значення радянського режиму для українського народу, політичних наслідків вересневих подій 1939 року для загальноукраїнської справи, не зводять їх лише до проблем тоталітаризму [104, с. 92].

За висновком Г. Костюка «незалежно від причин і нового сателітного становища об'єднаної України, з точки зору утвердження української державності це мало грандіозне історичне значення для сучасного і майбутнього. Історики діаспори І. Лисяк-Рудницький, О. Субтельний наголошують на територіальній консолідації і з'єднанні майже всіх українців та українських земель в об'єднаній державі, прискоренні процесу формування нації [131, с. 608].

В українській історіографії за результатами праць С. Кульчицького та О. Субтельного утвердилося усталена думка, що принесений на багнетах Червоної армії репресивний режим, скувавши кожну людину несвободою і даючи їй гарантований мінімум засобів існування, розвіяв ілюзії "золотого вересня", остаточно переконав населення західноукраїнських земель в тому, що більшовицької влади слід уникати будь-якою ціною, а своє майбутнє бачити не в інтеграції в Радянський Союз, а в творенні Української самостійної держави [96, с. 92].

Сучасні українські історики, такі як С. Кульчицький, Р. Симоненко, Ю. Сливка спромоглися дослідити питання легітимності силових інкорпораційних процесів осені 1939 року, їх міжнародно-правове визнання (оскільки згода лише німецької дипломатії робила їх співучасниками злочинної війни), про їх зв'язок з пактом Молотова-Ріббентропа [125, с. 68].

Названі вище історики наголошують на помилковості виведення українських соборницьких процесів, руху за об'єднання українських земель, який мав багатовікову історію і внутрішні рушійні сили, винятково з пакту Молотова-Ріббентропа, оцінювати їх лише як результат сталінської дипломатії, амбіцій окремих лідерів, пануючих у той час методів і звичаїв зовнішньополітичної діяльності. Р. Симоненко справедливо вважає такі трактування "аморальними, антидержавними і антинауковими", й такими, що обслуговують реваншистські кола за кордоном, які під приводом засудження імперських тенденцій та методів зовнішньої політики СРСР проголошують неукраїнськими землі, включені до складу України у 1939–1944 рр. [125, с. 66].

Слід детально зупинитися на принциповій позиції Ю. Сливки: та обставина, що Україна в той час не була суб'єктом міжнародної політики, робить український народ непричетним до виникнення драматичних подій напередодні та на початку Другої світової війни і безумовно, знімає з України пряму правову, міжнародну відповідальність за юридичні та воєнні дії як СРСР, так і Німеччини, які спричинили територіальні зміни і ліквідацію деяких держав Центральної та Східної Європи [104, с. 93].

Сучасні українські історики вважають, що возз'єднання західноукраїнських земель з Великою Україною, що супроводжувалась специфічними зовнішніми та внутрішніми обставинами, було реалізацією природного і законного права українського народу на соборність своїх земель і утвердженням історичної справедливості. Але разом з тим, не слід забувати про анексіоністський характер політики СРСР та Німеччини як щодо Польщі, так і щодо України зокрема, як і те, що «загалом, та чи інша форма державного

правління, політичного режиму не може піддати в сумнів правомірність самовизначення народу та об'єднання його земель» [88, с. 24].

Серед публікацій вчених Західної Європи, які містять відомості про події 1938-1939 рр. варто відзначити роботи німецької дослідниці І. Фляйшхауер. Публікації Ж. Дюрозеля, Г. Ліддела, У. Ширера подають невелику кількість фактичного матеріалу, котрий дає можливість краще оцінити міжнародну ситуацію передодня Другої світової війни [151, с. 6].

Таким чином, тема «українського питання» напередодні та на початку Другої світової війни отримала достатнє висвітлення на сторінках наукової історичної літератури. Позбувшись ідеологічного тиску, отримавши доступ до раніше засекречених і невідомих джерельних матеріалів сучасна історіографія незалежної України, стоячи на позиціях об'єктивності та забезпечення національних інтересів української нації спромоглася якнайкраще дати оцінку подіям передумов та початку Другої світової війни крізь призму «українського питання».

1.2. Джерельна база дослідження

Науковці, які займаються дослідженням українського питання напередодні та на початку Другої світової війни мають широке поле для пошуків, що зумовлено значним обсягом джерельного матеріалу.

Першу групу джерел складають архівні матеріали. При дослідженні теми «українського питання» напередодні Другої світової війни слід використати фонди Центрального державного історичного архіву у Львові (ЦДІА), Державного архіву Львівської області (ДАЛО) та Державного архіву Волинської області. Цінна інформація з воєводських управ Львова, Станіслава,

Тернополя і Луцька надсилалася до міністерства внутрішніх справ Польщі, матеріали якого знаходяться в Архіві Нових Актів (АНА) у Варшаві. Важливу інформацію містять також матеріали фондів міністерства закордонних справ Польщі та її Головного управління державної поліції, Президії Ради міністрів [151, с. 6].

Велику цінність для дослідників історії Карпатської України складають фонди Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО) в м. Ужгороді та Берегові. Великий інтерес для істориків становить третій фонд під назвою «Президія уряду Карпатської України». У фонді Н-17681 Центрального Архіву Міністерства Державної Безпеки Росії в Москві (ЦАМДБ Росії) знаходиться «Особова справа А. Волошина», дослідження якої дає відповіді на характер політичної діяльності А. Волошина в період 1938-1939 рр. і частково проливає світло на проблему українського питання напередодні Другої світової війни. «Особова справа А. Волошина» дає можливість з'ясувати мотиви орієнтації уряду Карпатської України на Німеччину, а також часткову зміну орієнтації А. Волошина після окупації краю Угорщиною [149, с. 5].

У дослідженні даної теми корисними будуть ксерокопії та мікрофільми документів 3-го фонду Архіву Міністерства Закордонних Справ Чеської Республіки (AMZV). В цих документах зосереджені важливі відомості про політичну ситуацію в Чехословаччині і на території Закарпаття, міждержавні стосунки ЧСР з Угорщиною, Польщею, Румунією, що опосередковано торкаються проблеми «українського питання». Значну кількість свідчень містять документи німецького консульства у Львові, що зберігаються в Національному архіві США у Вашингтоні [149, с. 6].

Другу групу джерел становлять опубліковані збірники документів і матеріалів – іноземні та вітчизняні. Великий інтерес в якості джерела мають опубліковані в різних збірниках документи і матеріали про зовнішню політику Німеччини, Польщі, Угорщини, Румунії. Варто відмітити англomовне багатотомне видання документів зовнішньої політики Німеччини, яке дає змогу

дослідити політику Третього рейху та інших європейських країн щодо українського питання, а також збірники документів про польсько-радянські [5] та чехословацько-радянські стосунки [133, с. 253].

До джерельної бази слід віднести наступні публікації документів і матеріалів: «Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны» (1962 р.), «Документы и материалы кануна второй мировой войны» (Том перший, 1981 р.) [3], «Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений (Том третій, 1978 р.), «Документы по истории Мюнхенского сговора. 1937-1939» (1979 р.), «Новые документы по истории Мюнхена» (1958 р.). Незважаючи на той факт, що переважна їх більшість видана в радянський період, все не може знецінювати їх, оскільки до них увійшли оригінальні документи, які проливають світло на зовнішньополітичну діяльність Німеччини, Польщі, Румунії, Угорщини, відносно Чехословаччини і Закарпаття, а, отже, опосередковано стосуються України і українського питання [151, с. 7].

Позбавлені доступу до значного пласту архівних джерел, українські історики не мали можливостей для об'єктивного аналізу зовнішньополітичної діяльності СРСР, що включало значення і наслідки радянсько-німецьких договорів про ненапад від 23 серпня 1939 р. (пакт Молотова – Ріббентропа), «дружбу і кордони» від 28 вересня 1939 р., таємних протоколів і додатків до них, адже інформація про них приховувалася тоталітарним режимом СРСР аж до кінця 1980-х років [104, с. 85].

На початку 90-х років були опубліковані вкрай важливі збірники документів та матеріалів, які фіксують відомості про характер радянсько-німецьких відносин та в цілому дозволяють оцінити радянську зовнішню політику напередодні та на початковому етапі Другої світової війни, в якій вельми важливе місце посідає проблема українського питання. Варто назвати наступні збірники: «Оглашению подлежит: СССР – Германия 1939-1941. Документы и материалы», двотомник «Год кризиса: 1938-1939. Документы и

матеріали» [27, 28] і 22-й том «Документы внешней политики СССР. 1939 г.», з допомогою яких можна по-новому осмислити міжнародні події передвоєнного періоду в історії Європи та ще раз переконатися у важливості українського питання в радянсько-німецьких взаєминах [151, с. 7].

Значку кількість документальних джерел подає чотиритомний збірник документів українського історика В. Косик «Україна в другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних документів». Для дослідження «українського питання» велику цінність становить перший том [37].

Майже невідомі досі документи про підготовку військової кампанії СРСР проти Польщі, пропагандистське забезпечення «визвольного походу» радянської армії на західноукраїнські землі, намагання розв'язати Московою української проблеми під час вересневих подій 1939 р. виявлені у збірнику документів і матеріалів «Катинь. Полонені неоголошеної війни» [34].

Третю групу становлять джерела особового походження. Варто найперше відмітити щоденники і спогади політичних і державних діячів, дипломатів, військовиків СРСР, Польщі, Німеччини, Великобританії, Франції : В. Андерса, Ю. Бека, В. Василевської, Ф. Гальдера, Я. Дрогойовського, М. Захарова, А. Ідена, Р. Кулондра, Ю. Лукасевича, І. Майського, Л. Міткевича, Л. Ноеля, Й. Ріббентропа [46], А. Розенберга [47] та інших. Частина з них є унікальною, оскільки є чи не єдиним джерелом відомостей про: український вектор зовнішньої політики Варшави; маніпулювання Берліном «українським питанням» на початку Другої світової війни з метою примусити СРСР вступити у війну, порушивши територіальну цілісність Польщі; окремі аспекти участі Москви у черговому поділі останньої й української політики Москви у вересні 1939 р.; відповідь західних демократій на вступ Червоної армії на західноукраїнські землі [133, с. 255].

Також слід відмітити також спогади діячів Карпато-Українського уряду Августина Штефана, Семена Росохи, Юліана Хименця, Андрія Кущинського та

інших. Варто відмітити, що особливої уваги заслуговує щоденник українського письменника і активного учасника подій 1938-1939 рр. В. Гренджі-Донського «Щастя і горе Карпатської України» Цей щоденник складається з двох великих за обсягом розділів, які доповнюють один одного. У першому – який має назву «З великих днів Карпатської України» – змальовано події з 7 жовтня 1938 р., коли Карпатська Україна здобувала автономні права, до 15 березня 1939 р., коли відбулося завершення діяльності Сейму Карпатської України. Незначну кількість матеріалу щодо міжвоєнного періоду подають спогади Івана Кедрина-Рудницького та Осипа Назарука [69, с. 18–19].

Відомості щодо ситуації навколо «українського питання» напередодні Другої світової війни подають періодичні видання, які становлять четверту групу джерел. Міжнародне становище Закарпаття знайшло висвітлення на сторінках періодичних видань Східної Галичини. Такі галицькі газети і журнали, як «Діло» [29, 30, 31], «Нова зоря», «Літопис Червоної Калини», «Свобода», «Жіноча воля», «Жіноча доля», «Авангард», «Українське юнацтво» значну частину своїх статей присвячували Карпатській Україні. Статті, репортажі та коментарі галицьких журналістів ознайомлювали українське суспільство Східної Галичини з політикою великих європейських країн щодо Карпатської України. Галицька періодика осуджувала територіальні претензії Угорщини та Польщі і в цілому підтримала курс А. Волошина на Німеччину [149, с. 9].

На сторінках галицької преси є значна кількість даних про відношення Угорщини, Польщі, Німеччини, Румунії, Англії, СРСР до Закарпаття. М. Данько, автор статті «Європейська криза й українська справа», влучно зауважив, зараз «українців згадують у пресі при кожній нагоді». Починаючи з жовтня 1938 р., у галицькій пресі, зокрема часописі «Діло», з'являється цілий ряд публікацій про позицію Угорщини щодо Закарпаття [69, с. 22].

Майже вся європейська преса кінця 30-х років прихильно ставилася до Карпатської України. Статті про розвиток політичних подій у краї публікували

періодичні видання Великобританії, Франції, Італії, Югославії, Румунії, Ірландії, Швеції, Німеччини [148, с. 8–9].

Так, наприклад, на сторінках британського видання «East Europe and Contemporary Russia» («Східна Європа та сучасна Росія»), головним редактором якого був Л. Лоутон у 1939 р. було опубліковано текст його доповіді на тему «Україна: найбільша проблема Європи». У цій доповіді Л. Лоутон наголошує на несправедливому по відношенню до українців характері Версальської системи мирних договорів, яка зафіксувала поділ України після Першої світової війни. Тут відверто говориться про польсько-українське протистояння в Східній Галичині в 20-х - 30-х рр. XX ст. та політику колонізації, про масові репресії більшовицького режиму проти українського руху. Л. Лоутон приходить до висновку, що «незалежна і автономна Україна – необхідна для європейського економічного прогресу і світового миру» [101].

Виключенням були угорська і польська преса. В цих виданнях було багато дезінформації та неправдивих даних, події навколо українського питання часто висвітлювалися в негативних тонах («Нова свобода») [149, с. 9].

Радянська періодика частково проливає світло на проблему українського питання. «Правда», «Известия» та інші газети вкрай суб'єктивно висвітлювали особливості зовнішньої політики СРСР, радянсько-німецькі домовленості та події серпня та вересня 1939 р. і їхнє значення для українського населення [22, с. 38]. Більш точну інформацію давали періодичні видання Західної України («Діло», «Свобода», «Батьківщина», «Українські вісти», «Новий час» та інші), яких напряду стосувалися німецько-радянські відносини та їхні наслідки [151, с. 7].

Отже, джерельна база досліджуваної теми представлена досить широко. «Українське питання» знайшло своє відображення в архівних матеріалах, опублікованих документальних виданнях, меморіальних джерелах, на сторінках газет і журналів, як вітчизняних так і зарубіжних. Ключовими джерелами,

враховуючи тему дослідження, виступають джерела архівних фондів та матеріали збірників документів, які дозволяють найбільш об'єктивно розкрити проблему українського питання напередодні Другої світової війни.

РОЗДІЛ II. АКТУАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ НА ТЛІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИНОЇ КРИЗИ (ВЕРЕСЕНЬ 1938-БЕРЕЗЕНЬ 1939 рр.

2.1 Передумови назрівання українського питання напередодні Європейської політичної кризи.

Після закінчення Першої світової війни справу соборної незалежної української держави не вдалося реалізувати. Українські землі ввійшли до складу Радянського Союзу, Польщі, Чехословаччини та Румунії. Та досвід будівництва власної держави в 1917-1921 рр. сприяв посиленню національно-патріотичних почуттів, особливо в західних землях України.

Розділені кордонами чотирьох держав, українці знаходилися в різних умовах. Частина тих, котрі проживали в межах Радянського Союзу, вимучені голодомором та репресіями, були поставлені перед загрозою фізичного винищення. За умов сталінського режиму, (за своєю суттю тоталітарним), який винищив українську еліту, не було змоги продемонструвати перед міжнародним співтовариством свої політичні та національні права [81, с. 5].

Українці Закарпаття після приєднання цього краю до Чехословаччини, здобули вельми сприятливі умови для політичного і культурного розвитку. Це дає підстави говорити про період національного відродження в міжвоєнний період. У Північній Буковині румунський уряд проводив політику повної асиміляції українців [80, с. 144].

Заперечуючи державотворчі прагнення українців у межах II Речі Посполитої, польський уряд не надав українським землям автономію, закріплену версальською системою договорів, проводив політику послідовної асиміляції. Для українців був закритий доступ до цивільної та військової служби. На кінець 30-х рр. наступ польського шовінізму по усіх аспектах політичного, господарського і культурного життя українців значно посилювався [59, с. 429]. Львівський дослідник М. Гетьманчук у своєму дослідженні

“Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920-1939 рр. доводить, що Польща в 1921-1939 рр. Не виконувала умов сьомої статті Ризького договору стосовно української національної меншини і здійснювала на західноукраїнських землях дискримінаційну антиукраїнську політику [72, с. 51].

Український історик М. Коваль зауважував, що "українське питання", «породжене тривалою бездержавністю та роз'єднаністю української нації,... включає три складові: здобуття Україною державної самостійності, об'єднання розрізнених українських територій, споконвіку населених етнічними українцями; вихід Української держави на міжнародну арену, тобто визнання її світовою співдружністю». Інший український історик О. Бойко, розрізняє вузьке і широке розуміння визначення «українського питання». У вузькому розумінні – це питання про місце і роль українського чинника у внутрішньополітичному житті держав, до складу яких входили українські землі; у іншому – це умови і механізми об'єднання українських земель та створення власної державності [59, с. 380].

Історик Л. Гайдуков приходить до висновку, що "українське питання" – це «проблема, яка не зводиться тільки до питання про українські землі і території, про кордони, про українські меншини в європейських країнах, ... вона має своє концептуально-теоретичне підґрунтя, свою визначальну політичну домінанту – Українську державність», «це не тільки ідея чи концепція визвольної боротьби та державності, але це й конкретні дії та кроки на цьому шляху». Наведені точки зору щодо трактування «українського питання», не суперечуючи одна одній, найбільш адекватно відображають його суть, охоплюють основні його складові, наголошуючи передусім на ідеї соборності, державної самостійності, суверенності і незалежності України [104, с. 86].

У міру загострення міжнародних відносин наприкінці 30-х рр. українське питання використовувалась європейськими державами як важливий чинник

реалізації своїх геополітичних інтересів. Ю. Сливки приходить до висновку про те, що «напередодні Другої світової війни українські землі, перебуваючи в підневільному становищі у складі різних іноземних держав, використовувалися імперськими силами Європи як об'єкт їхніх геополітичних інтересів», а Україна «залишалася об'єктом, а не суб'єктом міжнародної політики» [104, с. 87].

Напередодні Другої світової війни сформували три групи країн, які проявляли ініціативу у справі вирішення українського питання. Перша група – СРСР, Польща, Румунія, Чехословаччина – тобто країни, до складу яких входили українські землі. У своїй політиці вони керувалися прагненнями втримати вже підвладні їм землі й приєднати нові. Друга група – Англія, Франція і частково США (країни – творці Версальсько-Вашингтонської системи), які своїм втручанням у вирішення українського питання або, навпаки, нейтралітетом вдовольняли свої геополітичні стратегії. Третя група – Німеччина, яка, борючись за «життєвий простір», претендувала на українські землі, і Угорщина, для якої умови Тріанонського мирного договору 1920 р. були неприйнятними через втрату Закарпаття. Український народ не міг самотійно вирішити українського питання, оскільки все залежало від балансу інтересів різних, насамперед великих держав і від співвідношення сил, які могли ці інтереси захистити [69, с. 442–443].

Ініціатором у справі вирішення українського питання напередодні Другої світової війни була Німеччина. У політиці Німеччини, особливо з приходом у 1933 р. до влади нацистів, в українській справі слід виокремити два аспекти. З одного боку, плани Німеччини по відношенню до України йшли в руслі її зовнішньополітичної лінії, яка була зафіксована А. Гітлером у «Майн Кампф». Фюрер бачив Україну як можливість реалізації програми поневолення неарійських народів та завоювання «життєвого простору». З іншої сторони, Третій Рейх – головний противник Версальської системи договорів був зацікавлений в тому, щоб залучити до боротьби щонайбільше держав і народів, які були обділені Версальсько-Вашингтонською системою. Враховуючи цей

момент Україна, особливо західна її частина, становила помітний інтерес для німецьких політичних кіл [73, с. 322–323].

Ще задовго до Другої світової війни у 1933 році А. Розенберг ініціює візити до Локарно і Лондона, де в ході таємних перемовин з італійськими та англійськими діячами розголошує «план поділу Радянського Союзу шляхом відриву від нього України». З часом орієнтація на Україну стає дедалі явною у нацистських зовнішньополітичних планах. Так уже в 1936 р. фюрер, виступаючи в Нюрнберзі на з'їзді партії, наголошував, що якби Німеччині вдалося завоювати Україну, Урал і Сибір, то «кожна німецька господарка відчула б, наскільки її життя стало легшим» [111, с. 22].

Українське питання майстерно використовувалося задля заспокоєння західних держав. Так, у розмові з одним високопоставленим представником правлячих кіл Англії в Берліні в травні 1936 р. Г. Герінг наголосив: «Ми вам гарантуємо, що... ніколи на вас не нападемо. Захопивши Україну, ми раз і назавжди встановимо економічну рівновагу і тим самим не тільки захистимо Європу від більшовизму, але й розв'яжемо всі проблеми, які стоять тепер перед Німеччиною» [69, с. 443].

Скоріш за все, дана позиція Гітлера в українському питанні на цьому етапі виражалась не стільки конкретними стратегічними планами щодо України, скільки тактичними міркуваннями. Німеччина докладала зусиль, щоб зробити податливою позицію Англії і Франції при вирішенні європейських справ. Це дало результат: політика «умиротворення» — результат проголошеної орієнтації німецької експансії на схід. Тому варто відмітити, що українське питання дало змогу А. Гітлеру замаскувати справжній західний напрямок основного удару на початку Другої світової війни [81, с. 10].

Відомий сучасний дослідник Східної Європи Тімоті Снайдер у своєму виступі 2017 р. у Бундестагу стверджував, що Україна була головною метою війни. Такий висновок в цілому можна почерпнути із його двох монографій

«Кроваві землі» та «Чорна земля». У цих монографіях автор наголошує на значущість територій між Берліном і Москвою для вирішення долі Європи. [128].

Т. Снайдер виокремлює дві основні причини, які робили Україну центальною проблемою напередодні Другої світової війни. Друга світова війна була тотальною за характером, з використанням зброї масового винищення. Це в свою чергу тягло мобілізацію великої кількості природних та людських ресурсів. Україна в цьому плані становила неабиякий інтерес, так як містила поклади важливих ресурсів, таких як донбаське вугілля, катеринославська сталь, бориславська нафта – а особливо, була житницею Європи. Все це робило українське питання одним із центральних питань Другої світової війни. Т. Снайдер в підтвердження цього згадує листа фюрера до Мусоліні напередодні вторгнення у СРСР, де той говорить напрому про те, що його перемога у війні залежить від того, чи захопить він українські землі та ресурси [128, с. 45-47].

Інша головна причина була геополітичною. Як писав німецький публіцист Поль Рорбах ще перед Першою світовою війною, “хто має ключі до Києва, контролює Росією”. Перша світова війна розв’язала українського питання. Натомість, українське питання було найбільшим запутаним національним питанням в Європі. Після війни українці опинилися у складі чотирьох держав – СРСР, Польщі, Чехословаччини і Румунії, також постійною загрозою для українців була Угорщина. Як стверджує дослідник, що “саме тому в українське питання грали усі без винятку: і Москва, і Берлін, і Варшава, і Прага, і Будапешт, тільки що з різною мірою успіху” [128, с. 49-51].

Отже, друга половина 1930-х років характеризувалася відчутними змінами в міжнародному житті, які мали важливе значення для вирішення українського питання - що стало ключовим для Центральної і Східної Європи міжвоєнного періоду. Версальсько-Вашингтонська система не витримала випробування часом, так як наявні в ній суперечності призвели до назрівання масштабного

конфлікту. Українське питання, залишаючись актуальним з початку 1930-х років, стало предметом спекуляцій дипломатій багатьох держав при досягненні ними їхніх геополітичних цілей, призвело до трагічних подій у житті українського народу.

2. 2 Український П'ємонт у Карпатах та українське питання

Прикладаючи зусилля, щоб зупинити німецьку загрозу агресії та спрямувати її на схід, Англія та Франція пішли на Мюнхенську змову (29–30 вересня 1938 р.), яка започаткувала процес ліквідації Чехословаччини. Чехословацька проблема стала ключовою в європейській політиці, і відповідно, питання становища Закарпатської України — одним із головних елементів даної проблеми [69, с. 186].

Українська дослідниця Н. Свідерська наголошує на механізмі реалізації українського питання Третім Рейхом у ході чехословацької кризи шляхом ослаблення з середини через підтримку відцентрових сил у державі. У Чехословаччині однією з таких сил були неконсолідовані політично, відтак розселені в стратегічній точці Європи закарпатські українці. Вдаючись до заходів, які змогли б врятувати єдність республіки після мюнхенського удару, чехословацький уряд при вичікувальній позиції Німеччини пішов на поступки в питанні української автономії [151, с. 9].

10 жовтня 1938 р. Чехословаччина стала федерацією трьох народів: чехів, словаків та українців. 11 жовтня уряд Чехословаччини надав автономію і визнав автономний уряд Карпатської України, прем'єр-міністром якої став голова Автономно-землеробського союзу А. Бродій. Також до складу уряду потрапили Е. Бачинський, С. Фенцик, А. Волошин, Ю. Ревай та І. П'ещак [59, с. 445].

Проголошення автономії Карпатської України спричинило значний резонанс у Європі. Німеччина обрала вичікувальну тактику, з одного боку підтримувала карпато-український уряд, а з іншого — бажала окреслити коло держав, яких можна було б зробити своїми сателітами, маневруючи «українським питанням» [118, с. 195–196].

Німеччина стала своєрідним арбітром у питанні подальшої долі українських земель, які в минулому були частиною Чехословаччини. 2 листопада 1938 р. за рішенням німецько-італійського арбітражу у Відні міста Ужгород, Мукачево і Берегово з прилеглими територіями перейшли в підпорядкування Угорщині. Таким чином А. Гітлер спромігся залучити Угорщину на свою сторону в майбутньому військовому конфлікті, а також мати засоби тиску на Польщу та Радянський Союз. На кінець 1938 р. фюрер вдається до видимої підтримки карпатського уряду [81, с. 11].

В таких умовах прем'єр-міністр А. Волошин, переїхавши у нову столицю Хуст, розпочнає державне будівництво на вцілівшій території Карпатської України. Беречу до уваги рішучу позицію Угорщини, Українська Національна Оборона заснувала оборонну організацію-Карпатську Січ. У цій справі непосильну поміч закарпатцям надала ОУН. Карпатська Січ вже на лютий 1939 р. нараховувала 6 тисяч вояків. Проте, як стверджує український дослідник М. Вегеш, чисельність січовиків, дійсних членів Січі, не була вищою ніж дві тисячі осіб [66, с. 54].

Зацікавлення та водночас настороженість питанням Карпатської України демонстрували Польща, а також Угорщина, яка хотіла інкорпорувати Чехословаччину та Закарпаття. Польща бажала встановити спільний угорсько-польський кордон у Карпатах, тому підтримувала мадярів, маючи надію таким чином створити під своїм керівництвом «інтермаріум» — союз держав між Балтійським і Чорним морями [149, с. 13]. Польські дипломати наголошували на антирадянській спрямованості цього польсько-угорського щита, який мав проходити через Карпатську Україну. [122, с.130–131].

Населення Карпатської України, українці в Польщі та українська діаспора висловили свій протест, коли дізналися про таємні домовленості Польщі та Угорщини щодо становлення спільного кордону. У відповідь, західноукраїнськими землями прокотилася хвиля протестів та мітингів під егідою ОУН. 11 жовтня мітингувальники чисельністю 20 тис. осіб рушили в похід до угорського консульства у Львові під гаслами “Хай живе Україна”, “Геть з мадярами”. У жовтні-грудні 1938 р. розпочалися переходи польсько-чеського кордону членами ОУН. Найбільшу їх чисельність спостерігали у Турківському повіті [65, с. 84].

З моменту проголошення автономії Карпатської України тут появилася значна кількість членів ОУН. Оунівці відіграли неабияку роль у формуванні Карпатської Січі, незважаючи на те, що їм все ж не вдалося створити боєздатні збройні сили. Документи підтверджують, що між ОУН і Рейхом протягом всього періоду Карпатської України не припинялися контакти. Дякуючи членам ОУН були налагоджено контакти Закарпаття із світовими українськими організаціями, які допомагали фінансово уряду Карпатської України. Тим не менше, варто зазначити, що ОУН відіграла неоднозначну роль в ході політичних подій 1938-1939 рр. у Карпатській Україні. Частина їх взяла участь у спробі державного перевороту 13-14 березня 1939 р., а штаб Карпатської Січі під час наступу угорських військ емігрував за кордон. Враховуючи ці обставини подальші відносини між ОУН і урядом А. Волошина в екзилі були відсутні [64, с. 153-157].

Карпатська Україна, будучи оточена агресивними сусідами, фактично знаходилася в стані облоги. Ситуацію погіршували постійні напади угорських та польських терористів, які 27 жовтня зробили спробу підірвати міст у Вучковому. Разом з цим слід відзначити негативний вплив антиукраїнської та античеської пропаганди, яку охоче використовували поляки та мадяри. Уряд А. Волошина категорично недопускав антиукраїнські газети і партії та намагався консолідувати всі україноцентричні сили в Українське національне об'єднання,

яке на виборах до крайового парламенту (Сейму) 12 лютого 1939 р. вибороло 86 % [98, с. 495-497].

Однак це не нівелювало загрози з боку Угорщини по відношенню до Карпатської України. Польща готова була підтримати збройну агресію мадярів. Польський уряд взявся за пропагандистську кампанію проти Карпатської України, став посилати уряду Чехословаччини численні скарги проти діючої там ОУН. Польські урядовці ссилались на те, що оунівці є де-юре громадянами Польщі і тому за сприяння Чехословаччини вони формують в Карпатській Україні антипольський центр. Польща і Угорщина відтермінували українського питання до весни, проте це не змінювало того факту, що Польща не бажала міняти своїх планів реалізації польсько-угорського спільного кордону [74, с. 65].

Українські історики звертають увагу на тому, що позиція Німеччини щодо Карпатської України давала надію праворадикальному українському рухові зробити Карпатську Україну так званим трампліном на шляху до створення Великої України з подальшим приєднанням до неї УРСР, Волині, Галичини та Буковини. У Москві не заперечували того, що Німеччина може використати Карпатську Україну у своїх інтересах. Історик В. Косик наголошує, що Радянський Союз дотримувався наступної позиції, що насправді “не українці бажать мати національну державу, а Гітлер хотів створити Українську державу, а отже, він створив і автономну Карпато-Українську державу”[91, с. 63].

Зважаючи на те, що Німеччина може втілити в реальність “свій проект” Великої України, Польща повинна була зреагувати. У Варшаві вважали, що це напряду торкається держаних інтересів Польщі. Ю. Бек 5-6 січня 1939 р. провів нараду в Берліні з А. Гітлером і Й. Ріббентропом. Він позитивно сприйняв відмовки фюрера про те, що Рейх не має намірів стосовно України. [32, с. 6]. Але, міністр закордонних справ доповнив, що Німеччина має інтереси в УРСР. Однак, проти того, що німецька політика по відношенню до Радянської

України дає зворотній ефект на українців в Польщі, міністр не відкидав. У Німеччині вважали, з Польщею можна домовитись щодо українського питання, але тільки у разі антирадянської орієнтації польського уряду. Й. Ріббентроп наголошував, що за умови залагодження протиріч між Польщею і Німеччиною, українське питання можна буде розглядати з позиції цілковитої підтримки Польщі. На переговорах Ю. Бек чітко дав зрозуміти фюреру, що Карпатська Україна є проблемним питанням для Польщі [32, с. 10-11].

Німеччина намагалася приспати увагу Польщі, постійно наголошуючи на своїй нейтральності по відношенню до українців, тим самим даючи надію полякам на можливість відродження Речі Посполитою “від моря до моря”, яка б включала і Правобережну Україну разом з Києвом. 26 січня 1939 р. Ю. Бек одержав запевнення від Німеччини, що остання планує відділити Польщі територію України до Дніпра та Чорного моря. Але поляки не могли збагнути що самі були об’єктом анексії. 8 березня, Гітлер виступив перед найближчими радниками і заявив що до 15 березня повинна бути знищена Чехословаччина, а далі справа дійде до Польщі [72, с. 312].

Разом з мадярами поляки збільшили зусилля щодо бойкоту Карпатської України. Причиною цього стала позиція, яка сформувалась під впливом запевнень фюрера, що він для себе не ставить питання Карпатської України. Вже у лютому 1939 р., як стверджує Й. Ріббентропа, фюрер відмовляється брати участь у вирішенні проблеми Карпатської України. Проте дійсні плани А. Гітлера щодо Карпатської України Ю. Беку було важко спрогнозувати. На початку весни 1939 р. фюрер прийняв рішення ліквідувати Чехословаччину. Після чого, Карпатська Україна переходила до Угорщини, яка зобов’язувалась стати союзником Німеччини у майбутній війні. Іншою причиною того, що А. Гітлер вирішив ліквідувати автономію Карпатської України стало рішення фюрера домогтися зближення з Радянським Союзом [55, с. 185].

12 березня 1939 р. поляки зауважили, що Угорщина відмовляється кординувати свої дії з Польщею. М. Хорті, получивши санкцію фюрера на окупацію Карпатської України, надіслав йому листа, в якому висловлював подяку: “Не можу сказати, яким я є щасливим... В четвер 16 поточного місяця ми створимо прикордонний інцидент, а в суботу розпочнемо за ним великий наступ” [63, с. 54].

14 березня 1939 р. уряд А. Волошина дізнався про проголошення словацької незалежності і підготовку угорської армії. Зважаючи на це, 15 березня 1939 р. Перший сейм проголосив самостійність Карпатської України. Проголошення незалежності 14 березня 1939 р. слід вважати виявом прагнення українського населення Карпатської України до свободи. Ця історична подія мала велике значення не тільки для закарпатських українців, але й всього українського народу, адже це була друга, після 1919 р., спроба відродити українську державу. Будучи ратифікований 15 березня 1939 р. на Соймі Карпатської України, акт проголошення незалежності Карпатської України справив помітну роль у формуванні самосвідомості всієї української нації [40, с. 263].

Акт проголошення незалежності також було зроблено з надією на німецьку протекцію. Проте цього не сталося і угорські війська протягом двох днів - 15-16 березня - захопили Карпатську Україну. Угорці завдали поразку слабо озброєній та погано вишколеній українській “Січі”. Варто зазначити, що з півночі угорцям прийшла підмога у вигляді польських добровольців, які були відправлені туди польським урядом, де були впевнені, що навіть невелика за територією Карпатська Україна є загрозою для Польщі [137, с. 211].

Політика Третього Рейху по відношенню до Карпатської України зазнала певної еволюції. Так, на початку існування Карпатської України Німеччина стримувала військові наміри Угорщини і домоглася певної автономії для краю, але в силу політичного розрахунку таки надала санкцію мадярам окупувати край в березні 1939 р. Ліквідувавши Карпатську Україну фюрер залучив до антикомінтернівського пакту Угорщину, домогся нейтралітету Польщі та

“розтопив лід” в німецько-радянських відносинах. Таким чином, українським питанням знову знехтували та використали в своїй геополітичній грі [73, с. 313].

А. Волошин звертався до Німеччини, щоб щобта виступила посередником у перемовинах з мадярами і домоглася припинення наступу угорської армії на території Карпатської України. Але міністер закордонних справ Рейху через свого посла в Хусті Г.Гоффмана повідомило, що це є неможливо, оскільки Німеччина не в змозі взяти на себе захист Карпатську Україну, а отже Карпатська Україна має скласти зброю. 16 березня мадяри зайняли Хуст. Військові підрозділи Карпатської Січі (утворені за сприяння ОУН) змушені були вдатися до партизанської оборони, проте згодом залишили територію Карпатської України [130, с. 216-217].

Галицькі вояки зробили великий внесок в оборону Карпатської України, багато з них були взяті в полон та потрапили до мадярських в'язниць і перебували там до червня 1939 р. Після чого вони виїхали до Німеччини, оскільки відмовились повертатись до Польщі. Їхня чисельність становила близько 500 [69, с. 324].

Таку відмову слід вбачати в погіршенні польсько-українських стосунків навесні 1939 р. Справа в тім, що поляки категорично заперечували права українців на автономію. Як стверджує український історик М. Швагуляк: “Відмовляючись визнати українців як окрему націю зі своїми політичними, економічними та культурними інтересами, вони зводили візію українського питання головним чином до проблеми захисту державної безпеки Польщі”. Поляки почали уже з березня ув'язнювати та засуджувати тих небагатьох січовиків, котрі таки повернулися до Польщі [138, с. 233].

Угорський уряд, зобов'язувався (на вимогу голови абверу В. Канаріса) 22 квітня 1939 р.: 1) не видавати Польщі січовиків та не переслідувати їх; 3) надати змогу українцям, вихідцям з Німеччини, повернутися на територію колишньої Карпатської України та видати їм угорські паспорти. Разом з тим,

абвер в Зауберсдорф розпочав створення Українського легіону. Цей легіон був сформований із колишніх січовиків та оунівців. Легіон кількісно налічував 600 вояків був під керівництвом в Р. Сушка. Нацисти робили ставку на організацію антипольського повстання на території Західної України як привід військової агресії щодо Польщі [63, с. 55].

Українські політичні партії, що мали представництво в Польському Сенаті рішуче засудили анексію Угорщиною Карпатської України. 17 березня 1939 р. Українська Парламентська Репрезентація (так називали представництво Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО)) намагалася висловити протест з приводу захоплення Карпатської України, але ця спроба була відкинута [30].

В львівських газетах була поміщена спільна заява українських партій, котра називалась "Українці", де було зазначено наступне: "Майже всю державну територію Карпатської України зайняла Мадярщина... Оперта лише на власні сили Карпатська Україна не змогла держатися під збройним напором мадярських військ... Зрозумілий біль, що огортає нас сьогодні. Не час на біль, зневіру. Нехай у гарті духу і моральній сили Української Нації кується її доля". [73, с. 298].

Варто відмітити, що невелика частина німецького воєнного апарату дотримувалась думки про доцільність збереження автономії Карпатської України і повідомляла про це фюреру. Варто навести слова радника управління міністерства закордонних справ Німеччини Е. Клейста: «...я весь час намагався захистити Закарпатську Україну. Я вказав на значення, яке вона має для наших планів на Сході. Я підкреслював, що обурення українців Німеччиною буде величезне, якщо ми віддамо Закарпатську Україну Угорщині. Нарешті, я вказав, що ми можемо раптово розірвати стосунки з українцями після того, як пробудили в них, особливо з утворенням Закарпатської України, великі сподівання як на допомогу, так і на підтримку з боку Німеччини» [91, с. 471].

Звернувшись до джерел варто зупинитись на «Особовій справі А. Волошина», в якій ми виявляємо лист до лідерів Третього рейху, зокрема Меморандум уряду Карпатської України в екзилі до Й. Ріббентропа від 30 листопада 1939 р. Опрацювавши даний джерельний матеріал можемо констатувати, що будучи в екзилі, діячі українського руху залишались прибічниками української державності та здійснювали просвітницьку роботу, інформували світову громадськість щодо несправедливості окупації Карпатської України [69, с. 16].

Уряд А. Волошина в екзилі надавав відомості Німеччині про становище Карпатської України та пропонував пошуки покращення становища краю після мадярської анексії. Так, у даному документі від 30 листопада 1939 р., який підписали А. Волошин, Ю. Ревай, С. Клочурак і А. Штефан було зазначено намір об'єднання Карпатської України з Словаччиною. Творці Меморандуму переконували міністра, що територія Карпатської України має знаходитися під німецьким контролем, тобто її має зайняти німецька армія. В подальшому населення краю має визначити шляхом плебісциту приналежність Карпатської України за Угорщиною чи Словаччиною. Голосувати могли всі громадяни, які уже проживали на цій території до 4 листопада 1938 року. Автори Меморандуму розуміли, що населення Карпатської України не буде приїльне до Угорщини, а тому обере при голосуванні Словаччину. Але відповідь від німецької сторони так і не надійшла [62, с. 248].

Відносно недовге існування Автономної Підкарпатської Русі, потім Карпатської України (жовтень 1938 р.-березень 1939 р.) співпало в часі з наростаючою європейською кризою, що поставило на порядок денний українське питання. Внутрішньополітичний розвиток Карпатської України наприкінці 30-х років був досить неоднозначним. Позаяк, найбільшим здобутком політичної еліти краю, стало виборення автономії у складі Чехословацької республіки, а також Закон від 22 листопада 1938 р., що змінював правовий статус Закарпаття [62, с. 249].

Впродовж усього часу існування Карпатської України уряд А. Волошина прагнув зберегти автономію, проте у всьому мусів підкорятися Німеччині, тому і не мав усієї повноти влади, а Карпатська Україна - свого суверенітету. Підпорядкування Німеччині було вимушеним кроком, оскільки жодна інша країна не підтримувала автономні настрої Карпатської України. А. Волошин прагматично оцінив ситуацію, адже крім Німеччини, ніхто інший не був зацікавлений в існуванні зародка державності на території Закарпаття. Варто згодитися з істориком М. Гетьманчуком що А. Волошина варто вважати політиком-реалістом, адже той розумів, що існування Карпатської України як незалежної держави у тих умовах є справою нереальною [69, с. 73].

Отже, наприкінці 30-х років Карпатська Україна виявилася єдиною державою, де невелика гілка українського народу проголосила свою незалежність і заявила про бажання жити державним життям. Такої можливості не мали ні українці, які перебували в складі СРСР, ні українці під владами Польщі та Румунії. Однак, вони дивилися на Карпатську Україну як на територію, де робиться спроба відновити українську державність. Виходячи з цього, необхідно розцінювати утворення Карпато-української держави як другий, після визвольних змагань 1918-20-х років, етап у боротьбі за створення українського державного утворення на окремо взятій українській території.

РОЗДІЛ III. “ВЕЛИКА УКРАЇНА” В ЗАХІДНОМУ ДИСКУРСІ

Починаючи з часу проголошення Карпатської України, відбулося значне зацікавленн українським питанням з боку західних демократій. Хоча Рейх ніколи відкрито не демонстрував своєї підтримки українцям Закарпаттям, Східної Галичини, чи УРСР західні політики були певні, що фюрер має намір пробудити національні почуття українців [81, с. 10].

З проголошенням автономії Карпатської України в Німеччині постав план створення «Великої України». Доказом цього є лист французького посла в Берліні Р. Кулондра від 15 грудня 1938 р., що був надісланий міністерству закордонних справ Франції, в якому говорилося : “Що стосується України, то ось вже майже протягом десяти днів весь націонал-соціалістичний апарат говорить про неї. Дослідницький центр Розенберга, відомство Гебельса... ретельно вивчають це питання... – створити Велику Україну... В оточенні Гітлера думають про таку операцію, яка повторила б у більш широких масштабах операцію в Судетах: проведення в Польщі, Румунії та СРСР пропаганди за надання незалежності Україні, у сприятливий момент дипломатична підтримка та акція з боку місцевих добровольчих загонів. І центром руху стане Закарпатська Україна” [59, с. 445].

Ще 26 жовтня 1938 р. міністр закордонних справ Британії Е. Галіфакс Україна є стартом у питанні відродження української держави. Прем’єр-міністр Н. Чемберлен у листопаді 1938 р. повідомив французькому міністру закордонних справ Бонне, що “нацисти бажають наступати на СРСР, залучивши при цьому українське питання. Бачачи наростання воєнного потенціалу Рейху західні демократії розраховували, що “українська карта” знадобиться А. Гітлеру та спрямує військову машину Рейху на Схід [143, с. 203, 207].

Щоб замаскувати свої справжні наміри зовнішньополітичне відомство чолі з А. Розенбергом за вказівкою А. Гітлера почало широку пропаганду

стосовно створення “Великої України”. Західна публіцистика підхопила задану німцями тему “Великої України”, а отже у 1938–1939 рр. українське питання широко функціонувало у світовій пресі [85, с. 253-255]..

Варто відмітити активність британської публіцистики, зокрема видання Times, Daily Express, News Chronicle, Daily Telegraph, Spectator. Починаючи з жовтня по грудень 1938 року в них було розміщена велика кількість статей, заміток стосовно українського питання [44]. Французькі газети Matin, Figaro, Monde, Croix лишень за грудень 1938 р. фіксували більше трьохсот статей, які стосувалися подій в Україні. Події в Україні відображав і New York Times [13].

Варто зупинитись на британському виданні Spectator, де 21 жовтня 1938 р. була опублікована стаття «Рутенія та її доля», автором якої був Мервін Гордер. Автор статті вважав, що Німеччина використовує український визвольний рух, що призведе до об'єднання Карпатської України з частиною Польщі, Румунії та СРСР у нову державу-республіку. Німецьку концепцію «Великої України» за рахунок трьох держав (Польщі, Румунії та Радянського Союзу) подавав англійський The Manchester Guardian, зокрема стаття “Визволяючи українців” детально розкриває дане проблемне питання [15].

Британський історик Карлі Макартні, спеціаліст з історії мадярів, у виданні The Christian Science Monitor, називав українське питання “найбільш невирішеною проблемою у Європі”¹⁷. The Washington Post описував події в Карпатській Україні та вважав їх європейською болючою точкою [21].

Українська газета “Нова Свобода” головна преса Карпатської України у листопаді 1938 р. писала: “Ще ніколи не писалося про нашу державу стільки, як тепер ... Перед декількома тижнями нам всім ані не снилося, що наша країна стане центром зацікавлення всієї європейської преси... Всі пильно й уважно стежили за подіями в нас...” [41].

В американській газеті The New York Times журналіст Роберт Скілтон в листопаді 1938 опублікував статтю, де описував природні ресурси України, які приваблюють Рейх і у формі роздумів, описував свої міркування з приводу того, чи встановить свою владу А. Гітлер над Україною, чи ні [19].

Французька газета Тап містила статтю “Українське питання” (грудень 1938 р.) де оповідається про те, що сама суть українського питання сводиться в кінцевому результаті зводиться до “створення незалежної Української держави, яка включала в радянську Україну, українців Східної Галичини та українців Карпатської України, останні з яких перебувають в найкращих умовах, оскільки отримали автономію Чехословацької республіки” [143, с. 210].

Уже згаданий The New York Times писала про посилення руху за створення «Великої України» на територіях населених українцями, які проживають в межах СРСР та Польщі. Журналісти стверджували, що в Хусті відбувалась значна активізація українських устремлінь, внаслідок еміграції астини українців з Польщі та Радянського Союзу. Журналіст Ральф Барнес із видання New York Herald Tribune писав, “що українське питання є надзвичайно важливим і на нього потрібно звертати увагу світовій громадськості”. Він стрведжував, що головна ініціатива створення “Великої України” йде від українців Східної Галичини, котрі є найбільш свідомими. Газета The Washington Post не виключала захоплення Німеччиною багату на ресурси Надніпрянську Україну, оскільки відірвавши її від СРСР, значно б ослабило Радянський Союз [22].

Британська преса на початку року не полишала обговорювати українське питання. Як і американські видання, англійці були певні, що справу “Великої України” буде значно активізовано, що зачепить інтереси СРСР 35. Західні видання стверджували, що Німеччина остаточно залучить українську карту. Але разом з тим, вони вважали головне у справі “Великої України” не волевиявлення самих українців, які опинилися розз’єднаними в

межах чотирьох держав, а тільки політичний розрахунок А. Гітлера [143, с. 209-214].

Тобто, західні демократії не визнавали існування українського питання з позиції державницьких прагнень українців, а трактували його як ініціативу Німеччини задля повалення держав Східної Європи. Так само розцінювали і Карпатську Україну [51, с. 195].

United Press Association зі столиці Карпатської України в грудні 1938 р., писала, що відчувають українці з приводу нацистів та їхньої допомоги у справі відродження соборної Української Держави: “Надія на реалізацію давньої мрії про Велику Україну, яка об’єднає більш ніж 40 млн українців у Рутенії, Польщі, Румунії та Радянській Росії, яскравіша як ніколи, кажуть лідери українського самостійницького руху...”. Русини мають надію, що Британія, Франція, США допоможуть українцям, щою зменшити гегемонію Німеччині [24].

В ході бесіди з радянським дипломатом у Лондоні І. Майським Г. Вільсон говорив, що фюрер обрав шлях своєї експансії на Схід, в сторону України. А. Гітлер бажає спровокувати масовий визвольний рух, і тим самим прагне завоювати Україну, прикриваючись гаслами самовизначення поневолених народів [49, с. 99].

14 грудня 1938 р. радянський дипломат Г. Астахов, який знаходився в Німеччині, писав міністру закордонних справ М. Литвинову про те, що американські видання пишуть про неабияку рішучість нацистів в українському питанні, котрі мають на меті створити єдину “Велику Україну”, яка буде включати і радянську частину. Астахов пише, що для нього є дивним, чому радянська сторона ніяк не зреагує на проблему “Великої України”, коли ця проблема напряму стосується інтересів СРСР. Німецький посол у Москві Ф. Шуленбург також у грудні 1938 р. писав у Берлін, що на його думку Карпатська Україна становить велику небезпеку,

тому що може стати початком українського руху за незалежність [27, с. 129, 144].

Заступник міністра закордонних справ Великої Британії А. Кадоган говорив послу СРСР І. Майському: “Поляки абсолютно категорично ... хіба що Великої Британія, Франція, США, виявляють зацікавлення у справі українського питання ...” Українське питання варто звести до етнічних українських територій та проблеми державності української політичної нації, а не демократичного волевиявлення самих українців [32, с. 6].

Радянська позиція стосовно українського питання була доволі стриманою, там вважали смішними німецькі плани створення “Великої України”. Так в ході бесіди М. Литвинова з французьким дипломатом Ж. Пайяром 19 грудня 1938 р. радянський міністр чітко заперечував німецький протекторат українського питання. Литвинов наголошував, що дана проблема взагалі не цікава нацистській верхівці, а є “роздута” західними демократіями в надії спровокувати А. Гітлера спрямувати свої військової апетити на Схід. Ще раз подібну позицію Литвинов підтвердив у листі до А. Суріца. У Кремлі дотримувались думки, що маневрування “Великою Україною” є хитрим планом Гітлера, щоб приспати увагу Англії та Франції, маскуючи справжній напрям майбутньої агресії [27, с. 32-39].

В Британії вважали цілком ймовірно, що європейська війна може розпочатися через українське питання. Тому британська дипломатія уважно стежила за позицією та реакцією Варшави, Москви та Бухареста з приводу німецьких планів створення “Великої України” Особливо стежили за позицією Радянського Союзу, оскільки вважали його головною ціллю Рейху. Створення незалежної Української Держави могло відбутися шляхом повстання поневолених українців. Такий розвиток подій видавався реальним для британського дипломата Дж. Верекера. [118, с. 199-200].

Повстання на території радянської України на думку представників політичних кіл західних демократій було вкрай проблематичним, враховуючи масштабні радянські репресії та ізоляцію українців УРСР від зовнішнього світу, незначну кількість контактів із українцями Східної Польщі, Румунії та Чехословаччини. Український державницький рух, як стверджували англійці, міг розвиватися в УРСР лише з допомогою державницьких впливів із Західної України [3, р. 32-41].

Український історик Ю. Сливка стверджував, що ситуація автономної Карпатській Україні була на руку керівникам Німеччини, це означало що західні демократи були цілком згодні з перспективою німецької експансії на Схід [126, с. 47].

Досить правдиву оцінку ролі “української карти” у планах нацистської Німеччини (особливо щодо Радянського Союзу) надав американський журналіст радянського походження А. Назаров у своїй статті “Чи прорубає Гітлер собі дорогу на схід”. На початку лютого 1939 р. ця стаття була розміщена у New York Herald Tribune. А. Назаров стверджував, що український рух за незалежність від СРСР бере свої початки не в національних поуттях, а має економічне підґрунтя, так як українцям властивий індивідуалізм, що діаметрально протилежний політиці колективізації. Це було головною причиною ненависті українців УРСР до СРСР. На думку Назарова, це прекрасно розуміли німці, і намагались використати в своїх інтересах. Німці вважали, що підтримуючи українців, їх згодом можна використати як засіб тиску на Радянський Союз. Як стверджує А. Назаров що, для А. Гітлера легшою справою було порозумітися зі Й. Сталіним, ніж з українцями, які виявлять себе обманутими [43].

Занепокоєння можливістю посилення визвольного руху на Східній Галичині висловлював міністр закордонних справ Польщі Ю. Бек рейхсканцлеру у Берліні в 5 січні 1939 р. Проте там Ю. Бек отримав запевнення фюрера, що намірів створити “Велику Україну” він немає 27

січня 1939 р. Й. Ріббентроп у Варшаві в ході бесіди з Ю. Беком він наголосив на “негативну позицію фюрера щодо питання Великої України”[32, с. 5-6].

Журнал *Spectator* повідомляв, що незважаючи на запевнення фюрера, той не відмовився від плану створення “Великої України”, а тільки чекає вдалого моменту. *Spectator* також вважав, що для Гітлера Україна є ключем до послаблення Радянського Союзу. Видання писало, що маневрування А. Гітлером питанням “Великої України” робить більш поступливішою позицію західних демократій, які намагалися відвернути майбутню катастрофу [65].

“Українська карта” також активно використовувалась для шантажу Польщі, щоб схилити її до союзу з Німеччиною [17]. *The New York Times* опублікувало статтю “Українські плани Гітлера відкладені”. Її авторка Е. МакКормік описувала ентузіазм поляків, котрі повірили фюреру, що той не буде підтримувати українців Східної Галичини у їхніх прагненнях створити незалежну державу [20].

Сподівання на підтримку від офіційного Лондона чекали і потребували представники Карпатського уряду. Британський журналіст Майкл Вінч проводив бесіду з І. Рогачем, який особистим секретарем А. Волошина. Ось що М. Вінч написав після розмови з І. Рогачем: “Рогач звернувся до мене із запитанням, чи не здається мені, що командувач В. Веджвуд-Бенн, який недавно приїжджав до Хуста, є прихильником Великої України. Усі вони мали надію, що він таки симпатизує Великій Україні, оскільки їм дуже хотілося мати союзників у Палаті громад. Нам конче потрібна підтримка інших країн, окрім Німеччини, бо ми не маємо жодного бажання перетворитися на німецьку колонію, що би там люди собі не думали”⁷³. Згаданий Веджвуд-Бенн дійсно був у Хусті в лютому 1939 р. і спілкувався з А. Волошином, який заявляв йому, що той був би дуже радий, якщо Англія надала підтримку українцям [147, с. 128-129].

У Лондоні 1 лютого 1939 р. розпочалося засідання Близько- та Середньосхідного товариства. На цьому засіданні були присутні майже двісті діячів британського політикуму. Головну роль на цьому засіданні відіграв Ланселот Лоутон. Його тривала доповідь називалась “Україна: найбільша проблема Європи”. У ній він відстоював свою точку зору, що Україна з економічними ресурсами і вигідним географічним становищем обов’язково стане об’єктом нацистської експансії. Він просив британців підтримати українців у їхніх прагненнях створити власну державу “Велику Україну” і цінував любов до свободи, яка була притаманна українцям. Журналіст запевняв, що Британія повинна стояти на боці українців і всіх тих, хто готовий їм допомогти. Ситуація в Східній Європі буде змінюватися, тому британці мають вчасно зреагувати на ці зміни, які прямо чи опосередковано стосуються українців. Незважаючи на всі сподівання Л. Лоутона, до його думки не прислухався чинний прем’єр-міністр Н. Чемберлен. Той вважав, що безпечніше не втручатися у справи українського питання і залишити Центрально-Східну Європу у сфері фактичного управління фюрера [101, с. 122-126].

Якщо ж Велика Британія чітко підтримала українські прагнення, то підтримку українському питанню, то Франція наражала на небезпеку свого союзника Польщу, до складу якої входили західноукраїнські землі. З огляду на це, Франція зайняла позицію мінімального втручання в східноєвропейські справи [151, с. 9].

У Франції також спостерігали за українською справою і оцінювали варіанти розвитку подій на землях, населених українцями. Комітет де Форж не відкидав ймовірність створення незалежної Української Держави з приєднанням до Карпатської України частини Польської держави під спільним німецько-польським протекторатом [176, с. 209-210].

Рядянський союз надалі ігнорував питання “Великої України”. Так радянський дипломат І. Майський у своїй доповіді Кремлю характеризує

політику Великої Британії та Франції щодо українського питання. Він вважав, що тільки в західній пресі українське питання так бурхливо обговорювалося, тоді як в самій Німеччині про створення “Великої України” не говорять [91, с. 65].

Незважаючи на інтерес до української справи з боку західних демократій, проголошення незалежності Карпатської України та її анексія Угорщиною за прямої санкції Рейху ніяким чином не знайшло засудження в західних колах. Після невдачі з Німеччиною Августин Волошин звертається до демократичних держав [121, с. 169]..

14 березня 1939 р. представник Карпатської України у Празі В. Шандор просив про підтримку в американського дипломата після того, як було проголошено незалежність Карпатської України. 16 березня 1939 р. міністр закордонних справ Ю. Ревай, просив французький уряд дипломатичного втручання задля зупинення мадярського наступу. Але відповіді від французів так і не було [117, с. 458].

Західні демократії не бажали втручатись у справу Карпатської України, оскільки не хотіли піддавати критиці політику, яку проводив тут А. Гітлер. Політика умиротворення й надалі була єдиним засобом комунікації з фюрером. Захід боявся майбутньої війни і надіявся спрямувати фюрера на Схід [22, с. 308-311].

Отже, Німеччина з проголошенням автономії Карпатської України активно розповсюджує ідею створення “Великої України”, яка об’єднала б всіх українців, які після Першої світової війни так і не змогли вибороти незалежність і тепер знаходилися в межах чотирьох держав. Західні демократії активно комунікують з приводу можливості створення “Великої України”, тим самим прагнувши спрямувати військову машину Рейху на Схід. Реалізації даної ідеї не судилося відбутися, адже після захоплення угорцями Карпатської України, А. Гітлер відмовився від даного плану, з

одного боку через перспективу німецько-радянського зближення, а з іншого - вважав даний крок вкрай небезпечним для Рейху.

РОЗДІЛ IV. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В УМОВАХ РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОГО ЗБЛИЖЕННЯ

4. 1 Український аспект німецько-радянського пакту

Готуючись до війни з Польщею, Німеччина активно використовувала українське питання, щоб знівелювати негативний ефект свого майбутнього наступу на II Річ Посполиту. За твердженням української історикині Н. Свідерської, такою тактикою німці активно користувалися ще починаючи з аншлюзу Австрії: вони використовували відцентрої сили, щоб повалити режим країни з середини. Згодом ця ж тактика була застосована і в Чехословаччині. Показавши свою ефективність цю тактику планували застосувати і у випадку військової агресії щодо Польщі. Як і у випадку із закарпатцями, населення Західної України також було втягнуто в політичні ігри Рейху [117, с. 477].

Як доказ цього слід навести діалог німецького журналіста з П. Клейстом, який був колегою міністра закордонних справ Рейху, котра відбулась 2 травня 1939 р. П. Клейст стверджував, що Німеччині важливо спровокувати внутрішню революцію у Польщі. Це передбачалося зробити руками українців Західної України (оскільки ті були у конфлікті з поляками через заперечення останніми їхніх автономних прав). Так з діячами Карпатської України, зокрема А. Волошином та Ю.Реваєм було заключено попередні домовленості в обмін на автономні поступки від мадярів [28, с. 421].

Передбачалось, що із Словаччини і Карпатської України відправлення зброї і воєнного підкріплення у вигляді добре вишколених загонів січовиків для допомоги повсталим українцям Східної Галичини. Так планували зробити, оскільки повстання в Польщі дало б змогу Німеччині на воєнне втручання. План здавався вдалим, але один прорахунок у ньому все ж був: реакція СРСР [121, с. 64-65].

Через пару днів П. Клейст приїхав до Польщі. Там у Варшаві він доповів про вищезгадану комбінацію раднику німецького посольства Р. Шелію, який доповідав радянським спецслужбам. 7 травня він практично дослівно передав

розмову з Клейстом, яка відбулася 2 травня. У Кремлі знали наступне: після захоплення Польщі, Німеччина завдасть удару по Франції та Англії. Після того, як Захід буде поставлений на коліна наступить черга Росії, в результаті чого Рейх остаточно задовольнить свої сировинні потреби і втілить в життя концепцію розширення життєвого простору [28, с. 435].

Ще 10 березня 1939 року у доповіді Й. Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б) було вказано на головні непорозуміння в німецько-радянських відносинах: “Характерним є той шум, який зчинила англо-французька й північноамериканська преса з приводу Радянської України. Діячі цієї преси до хрипоті галасують про те, що німці йдуть на Радянську Україну, що вони вже тепер тримають у руках так звану Карпатську Україну... цей шум мав своєю метою підняти люту Радянського Союзу проти Німеччини, отруїти атмосферу і спровокувати конфлікт з Німеччиною без видимих на те підстав” [59, с. 451].

А. Гітлер одразу ж оцінив ситуацію. Проблема Карпатської України була основною перешкодою на шляху до радянсько-німецького зближення. Ліквідацією Карпатської України Гітлер досягав досягнув таких цілей як прив'язав до антикомінтернівського пакту Угорщину, забезпечував нейтралітет Польщі, заклав фундамент для німецько-радянського зближення. “Українська проблема” вкотре була принесена в жертву геополітичним інтересам. [73, с. 313].

Тему радянсько-німецьких контактів у СРСР перестали приховувати. 31 травня, виступаючи на сесії Верховної Ради СРСР як нарком закордонних справ, В. Молотов виголосив, що Радянський Союз не хоче розривати відносини як з Німеччиною так і з Італією. Так В. Молотов оцінив німецько-радянські переговори у 1938-1939 рр. Але в Німеччині ще не були впевнені у тому, що Й. Сталін не укладе договорів з Францією та Англією. З цією метою фюрер продовжував зондування позиції Москви [73, с. 338-339].

Війна проти Польщі ініційована Рейхом неминуче означала втягнення в конфлікт Францію та Англію, що змушувало фюрера шукати підтримку з боку Радянського Союзу. Маневруючи концепцією “Великої України”, а також ймовірністю повстання на Західній Україні, німці намагалися Кремлю, Що Рейх готовий взяти під своє крило українців Західної України у разі підписання домовленостей між СРСР та західними демократіями [68, с. 338].

Шлях до пакту Ріббентропа-Молотова йшов в ключі поступового радянсько-німецького зближення. Ключовим елементом непорозуміння між двома диктаторами було українське питання. Так фюрер чітко давав зрозуміти, що не претендує на західноукраїнські землі [72, с.376].

Одним із спиятливих чинників щодо зближення між радянським Союзом і Рейхом була відставка М. Литвинова з посади наркома закордонних справ. Його наступником став В'ячеслав Молотов. Це був один із кроків назустріч А. Гітлерові, тому що М. Литвинов відстоював свою антинацистською позицію і агітував за зближення із західними державами [73, с. 334].

26 липня 1939 року міністр закордонних справ Німеччини вперше відкрито натякнув радянському послові в Берліні Г. Астахову про необхідність врегулювання німецько-радянських відносин, а саме обговорення найбільш проблемного для Росії українського питання. Й. Ріббентроп дав зрозуміти Г. Астахову, що у разі майбутніх домовленостей питання Польщі і її територій буде вирішуватися з урахуванням радянської позиції. Міністр напряду сказав Г. Астахову, що СРСР може претендувати на Східну Галичину і Західну Білорусь, оскільки ці землі не цікавлять Німеччину [48, с. 182].

Після тривалого обговорення, 12 серпня нарком закордонних справ СРСР В. Молотов повідомив Г. Астахову про готовність СРСР до переговорів. Ряд сучасних українських істориків відмічає вплив на підписання пакту Молотова–Ріббентропа такого фактора, як імовірність створення на західних кордонах СРСР під протекторатом Німеччини Української держави, що, очевидно,

негативно впливало б на ситуацію в радянській Україні. Так, історик В. Ковалюк зазначає, що в цьому контексті великою вагою для Й. Сталіна є згода Німеччини на приєднання до СРСР західноукраїнських земель, свідчило про стурбованість Й. Сталіна «українським питанням» і матеріалізувалося у «смертельних обіймах» (за висловом М. Ковалюка) радянсько-німецького воєнно-політичного альянсу [104, с. 88].

Тобто, німці відмовились від намірів завоювання частини українських земель (які були в складі II Речі Посполитої) пропонуючи дружбу Радянському Союзові. Й. Сталіну сподобалась така поступка фюрера і той наказав пришвидшити приготування щодо укладання економічних і політичних договорів з нацистами. Потім у своїй доповіді на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 19 серпня 1939 року Сталін говорив: “Досвід двадцяти останніх років засвідчує, що в мирний час неможливо мати в Європі комуністичний рух, сильний до такої міри, щоб більшовицька партія змогла б захопити владу. Диктатура цієї партії стає можливою тільки в результаті великої війни... Ми мусимо прийняти німецьку пропозицію і ввічливо відіслати назад англо-французьку місію. Першою перевагою, яку ми отримаємо, буде знищення Польщі до самих підступів до Варшави, включно з українською Галицією” [94, с. 69-70].

Великобританія і Франція не вважали Радянський Союз гарним союзником. У СРСР знали, що надавши гарантії Польщі та Румунії, Британія і Франція не зможуть одночасно вступитися, якщо на тих нападе Німеччина. Розпочавши переовори, обидві сторони вели їх без особливого ентузіазму. Затягували процес в основному західні дипломати, які чачто радилися з політиками Британії та Франції. Також СРСР пішов на союз з Німеччиною ще й тому, що Рейх міг стримати японські війська, адже для Радянського Союзу важливим було зберегти свої позиції на Далекому Сході [51, с. 73-75].

22 серпня 1939 р., А. Гітлер виступав перед найближчим оточенням: “Післязавтра Ріббентроп укладе пакт. Тепер Польща в тому становищі, в яке я хотів її поставити” [26, 300]. Він говорив, що мова йде не про досягнення якогось певного кордону, а про ліквідацію ворога. І далі: “Нам не слід боятися блокади. Зі сходу ми одержимо зерно, худобу, вугілля, олово, цинк” [8, с. 670].

Й. Ріббентроп, який 23 серпня прибув у Москву, згадував, що “уже в першій частині переговорів Сталін заявив, що бажає встановлення певних сфер інтересів... На сталінську вимогу сфер інтересів, я, маючи на увазі Польщу, відповів: поляки стають усе більш агресивнішими і було би добре на той випадок, якщо вони доведуть справу до війни, визначити розмежувальну лінію, аби німецькі і російські інтереси не зіштовхнулися – ця демаркаційна лінія була встановлена по течії рік Вісла, Сян і Буг” [73, 337-339].

23 серпня 1939 р. міністри закордонних справ СРСР і Німеччини В. Молотов і Й. Ріббентроп підписали договір про ненапад терміном на 10 років. Разом з цим, було підписано і таємний протокол, який містив положення, які стосувалися українських земель. (див. *додаток А*). Радянська сфера впливу включала Естонію, Латвію, Фінляндію, Бессарабію та східну частину польської держави (на схід від річок Нарев, Вісла, Сян). На радянському боці, окрім українських і білоруських етнічних земель, опинилися Люблінське та частина Варшавського воєводств, де більшість належала полякам. До початку війни 1 вересня німці більше не піднімали «українську проблему» – у Берліна був новий, набагато вигідніший союзник, якого «задобрили» західноукраїнськими землями [73, с. 328].

23 серпня повноважений представник Радянського Союзу у Варшаві М. Шаронов надіслав В. Молотову лист, в якому повідомляв, зокрема, про негативну реакцію поляків на підписання радянсько-німецької торгово-кредитної угоди, чутками “про можливість заключення якоїсь конкретної угоди СРСР з Німеччиною”. Усе це, як стверджує М. Шаронов, змушує Польщу

робити заяви “про можливість домовитися з Німеччиною... зробити висновок про далеко неповний поворот Польщі на шлях нормальних відносин до нас і цілком можливу зміну цього шляху” [33, с. 639].

Пакт Ріббентропа-Молотова і таємний протокол до нього не тільки сформували нову конфігурацію сил на геополітичній карті, а й створювали передумови для початку масштабного конфлікту. У телеграмі начальник Політуправління РСЧА Л. Мехліс поставив перед політичними органами завдання пояснити наступне: “...цей договір поширюється на всі кордони СРСР, у тому числі і далекосхідні. Він є поворотом у розвитку Європи, має величезне значення для долі наших народів і демонструє блискучу перемогу сталінської зовнішньої політики” [75, с. 156]. Надрукований в “Правде” договір був названий “мирним актом”, “інструментом миру”, який “буде сприяти зменшенню напруги в міжнародному становищі, тому допоможе розрядити цю напруженість” [45].

Фюрер і його найближче оточення в цілому вірно оцінювало плани Й. Сталіна. У своїх спогадах Й. Ріббентроп пише, що Й. Сталін вважав договір вигідним для себе і аргументував це: 1) якщо війна затягнеться і позиції Німеччини ослабнуть, то вона потрапить у залежність від російської допомоги; 2) якщо Німеччина війну програє, то для Червоної армії з’явиться можливість проникнути в Центральну Європу; 3) у разі закінчення війни “внучию” сторони обов’язково ослабнуть, а СРСР отримає переваги [73, с. 335-336].

Вважається, що 24 серпня секретар німецького посольства в Москві Г. Херварт передав американському дипломату Ч. Болену текст таємного протоколу, а держдепартамент США передало його британцям. Виходить, союзники Другої Речі Посполитої були свідомі, що Польща стане ціллю Рейху, проте поляків не повідомили. Політичні кола Польщі до 17 вересня були певні, що СРСР буде стояти на позиціях нейтралітету у німецько-польському конфлікті [132, с. 588].

Свідченням такої помилкової позиції є численні факти. Так, Ю. Бек зараз же відправив у польські дипломатичні представництва свої коментарі пакту Ріббентропа-Молотова: “Радянсько-німецький пакт про ненапад прошу коментувати: 1. Він ні в чому не змінює позицію Польщі, яка стосується того, що Польща ніколи не розраховувала на допомогу Рад. 2. Він ні в чому не змінює лінію політики Польщі, а також не порушує її взаємовідносин з союзниками. 3. Він є доказом подвійної гри Рад, які цілковито уникають повномасштабної участі на стороні будь-якої групи буржуазних країн, але охоче уявляють собі можливість європейської війни” [14, с. 786].

28 серпня після розмови з Ю. Беком його заступник Я. Шембек зробив запис у своєму записнику: “Міністр оцінює загальне становище як не найгірше. Великі військові приготування, які ми здійснили, ставлять нас у військовому плані добре”. Інший польський міністр Арцишевський заявив Я. Шембеку після одержання інформації про радянсько-німецький пакт, що “не може позбутися враження, що маємо справу з подальшою грою на нервах і значною мірою організованим блефом”. Польща до кінця не бачила загрози, яка нависла над нею. Пакт Ріббентропа-Молотова означав кінець для II Речі Посполитої і разом з тим втрату західноукраїнських земель [73, с. 332-334].

Отже, процес радянсько-німецького зближення напряду залежав від українського питання. Німеччина постійно маневрувала ним, схиляючи Радянський союз до угоди. Пакт Ріббентропа-Молотова означав новий поділ Європи між двома диктаторами, був несумісний з нормами міжнародного права та означав неминучість Другої світової війни. Так західноукраїнські землі опинилися в сфері інтерів СРСР. В силу своєї бездержавності українці не змогли протидіяти військовій машині СРСР.

4.2 Українсько-польські відносини напередодні Другої світової війни

В ході підготовки до війни проти II Речі Посполитої керівництво Німеччини старалося уладнати дві головні проблеми: 1) уникнути в ході військових дій війни на два фронти, тобто проти країн Заходу і Сходу; 2) створити внутрішні причини в Польщі для виправдання збройного втручання. Мова йде про повторення у Польщі судетського, а можливо словацько-карпатського сценарію. Фюреру потрібна була “українська карта” для впровадження в дію плану знищення Польщі. Першу складову свого плану військового нападу на Польщу фюрер почав здійснювати ще у березні 1939 р. Але радянсько-німецький союз в серпні 1939 р. змушував А. Гітлера вносити зміни в процес використання українського питання. Тому у Німеччині почали зменшувати свою зацікавленість Україною, що Й. Сталін добре оцінював [126, с. 25].

Офіційні відомства Німеччини отримали наказ проводити постійний нагляд за українськими організаціями, що означало тимчасову відмову від практичного використання “української карти”. А. Розенберг 25 серпня 1939 р. писав: “Якщо ми до того ж змушені будемо віддати Польську Україну Радянському Союзові, то це з нашого боку другий після Карпатської України удар, завданий одній з найсильніших антимосковських сил”. Такі зміни в політиці Рейху в українському питанні стала несподіванкою для Проводу ОУН, який писав з цього приводу: “За допущення червоної Москви в Європу - Німеччина несе велику історичну відповідальність. Цим актом вона, зокрема (як і у випадку з Чехоморавією й Карпатською Україною), уневажила нею ж голошені гасла національного самовизначення [70, с. 38].

Радянсько-німецький договір про ненапад нічого не змінив у позиції польських політичних кіл, які не вбачали в пакті небезпеки для себе. Польське керівництво не відреагувало на опубліковані пресі про таємні домовленості між Рейхом і СРСР з приводу українського питання та розподілу сфер впливу у Прибалтиці. Деякі польські політики навіть говорили, що Радянський Союз

спеціально уклав договір про ненапад для поширення своєї комуністичної ідеології, а Рейх, щоб поповнити свою промисловість за рахунок радянських природних ресурсів. В інструкції польським дипломатам за кордоном Ю. Бек писав, що договір Ріббентропа-Молотова є “подвійною грою Рад, які хочуть за будь-яку ціну уникнути союзів з угрупованнями капіталістичних держав”. Польські історики відмічають, Великобританія, Франція і США знали суть радянсько-німецьких таємні домовленостей, але чомусь не розповіли про це польській стороні [73, с. 332-333].

В умовах активного маневруванням Радянським Союзом і Рейхом “українською картою”, польський політикун заперечував які-небудь спроби польсько-українського компромісу в Східній Галичині. Будучи на порозі війни, польський урядовці разом з “кресовими” організаціями почав масові репресії проти українських організацій та конкретних українських діячів. Польська поліція закривала українські товариства, ув’язнювали громадських і політичних діячів. Найбільше переслідуванню піддавався провід ОУН. Влітку 1939 р. чисельність ув’язнених 1 липня у Львові польськими властями членів ОУН коливалась в межах - 488, Тернополі - 96, а на 1 серпня відповідно 534 та 156. Якщо у в’язниці м. Чортків Тернопільського воєводства арештованих членів ОУН на 1 липня було 46, то на 1 вересня 1939 р. - 23478 [143, с. 228].

Антиукраїнські дії польської влади тільки збільшували напруження в українсько-польських відносинах, та означали повне заперечення поляками автономних прав українського населення. 22 квітня 1939 р. українські політичні сили висунули вимогу про те, що Польща має надати українським землям територіальну автономію, на що польський прем'єр-міністр Ф. Славой-Складковський відповів: “Автономії ніхто вам в Польщі не дасть”. Після такої відповіді підкрадалися сумніви щодо українсько-польського порозуміння [141, с. 240].

Для політичної еліти Західної України вибір був досить обмеженим. Українські політичні партії, що були представлені в польському сеймі, зробили

свій вибір на користь Польщі. На засіданні Народного комітету УНДО 24 серпня 1939 р. була прийнята ухвала, де говорилося наступне: “Не спускаючи з ока національно-політичних змагань української нації як цілості стати рівновартним і повновартним народом у колі європейських народів та не резигнуючи з політичної боротьби за повноту прав українського народу в Польщі, Народний Комітет заявляє, що українське громадянство виконає в цих важких часах горожанські обов'язки крові й майна, які накладає на нього приналежність до Польської держави”. Такої позиції, як лідери УНДО додержувалися і лідери католицької Української народної обнови (УНО) [138, с. 239].

Варто підкрелити, що з початку німецько-польської війни частина галицьких політичних та церковних діячів виголосили заяву, закликаючи всіх громадян захищати Польщу. Крім лідерів ендеків, які відстоювали антиукраїнську позицію, під документом підписалися митрополит А. Шептицький, лідери УНДО В. Мудрий, Ф. Свістель та ін. Українські політики сподівалися, що польські урядовці врахують заслуги українців перед поляками і такі нелегкі часи змінить свою позицію щодо українського питання. Польські історики наголошують на “доброзичливо-нейтральній позиції українців до поляків”, яку висловив митрополит А. Шептицький після пакту Ріббентропа-Молотова. Проте Е. Прус, категорично ігноруючи факти, говорив про митрополита, що той “до поразки Польщі у війні відносився так само, як і прони́мецько налаштовані українські націоналісти” [138, с. 240].

Після напруги в німецько-польських відносинах у березні-квітні 1939 р. склалася можливість поліпшити стосунки між українцями Східної Галичини і поляками. Проте, як стверджує український історик М. Швагуляк: “Така угода була можлива лише за умови радикального повороту в усій тодішній українській політиці Польщі. Однак ні правлячий табір, ні політичні угруповання та військові кола, які справляли на курс уряду значний вплив, ні, зрештою, й опозиція не були готові до такого повороту. Не була готова до

цього і польська громадськість. Антиукраїнські упередження, традиційна мегаломанія в політичних міркуваннях польського державного керівництва взяли гору над калькуляціями, які врешті-решт диктувалися національними інтересами Польщі”. Польські історики вважають, що однією з причин поразки Польщі була її неспроможність врегулювати відносини з деякими національними меншинами, зокрема, українською [138, с. 241].

Вплив на ситуацію в Західній Україні мало й те, що через терор сталінського тоталітарного режиму в середині 1930-х років практично припинилися будь-які контакти між УРСР та західноукраїнськими землями. Як стверджує український історик М. Гетьманчук, що антигуманна сутність тогочасної радянської системи, відверта (з 1933 р.) антиукраїнська спрямованість національної політики сталінщини, репресії щодо вихідців із Західної України в УСРР утворили прірву між обома частинами українських земель. Надії, які суспільство Західної України покладало на політику українізації в УСРР та пов’язані з нею можливості національно-культурного відродження українського народу, зумовили повний відхід від колишнього радянофільства. Натомість прийшло усвідомлення того, що існує знак рівності між нацизмом у Німеччині і радянським варіантом тоталітаризму - сталінізмом [112, с. 182-183].

З ціллю посилити український визвольний антипольський рух в Західній Україні діячі німецької військової розвідки (Абверу) встановити контакти із лідером ОУН Андрієм Мельником і змогли переконати його в необхідності об’єднати зусилля націоналістів із Рейхом, забувши про зраду нацистів по відношенню до Карпатської України [60, с. 28].

Керівники Абверу переконували, що “здача” мадярам Карпатської України була лише тактичним маневром, необхідністю для подальшого відродження “Великої України”. Як доказ своєї лояльності, німці визволили з угорського полону 400 карпатських січовиків. Їх, за згодою з керівництвом ОУН, було

дислоковано до навчальних таборів Абверу в Кірхендорфі та Гакенштейні (Верхня Австрія). Через три дні після початку переговорів між радянською і англо-французькою делегацією в Москві співробітники Абверу отримали дозвіл на створення з колишніх карпатських січовиків українського диверсійного загін у під кодовою назвою “Bergbauernhilfe”. Український Легіон очолив полковник Роман Сушко, його формування стало важливим чинником тиску на Радянський Союз для німецького відомства. Намагаючись використати українців, німці разом з тим моніторили, щоб їхні ініціативи не вийшли з-за рамки дозволеного. Свідченням цього є відмова створити окремий корпус з українських емігрантів для війни з Польщею [60, с. 28-29].

Українські еміграційні організації та військові товариства готові були надати у розпорядження вермахту 12 тисяч солдатів та 1300 офіцерів, які добровільно бажали воювати проти Польщі за визволення західноукраїнських земель. На кінець літа 1939 р. ОУН в Західній Україні була доволі розгалуженою структурою. Організація поділялася на 18 округ: 1. Коломийську, 2. Станіславську, 3. Стрийську, 4. Дрогобицьку, 5. Самбірську, 6. Перемиську, 7. Львівську, 8. Бережанську, 9. Чортківську, 10. Тернопільську, 11. Золочівську, 12. Кам'янку-Струмилівську, 13. Рава-Руську, 14. Холмську, 15. Ковельську, 16. Луцьку, 17. Рівненську, 18. Поліську [146].

Беручи до уваги можливість ув'язнень та очікуючи початок німецько-польської війни, крайовий керівник ОУН в Західній Україні В. Тимчій («Лопатинський») дав розпорядження формувати антипольських повстанських відділів. За його наказом з липня 1939 р. члени ОУН розпочали проходити військову підготовку у спеціальних таборах у лісистій і гірській місцевості (від Полісся до Карпат). До кінця серпня 1939 р. таку підготовку пройшло щонайменше 967 учасників і симпатиків націоналістичного руху [25].

Через страх, що надмірний ентузіазм українських еміграційних кіл справді призведе до створення дієздатної української армії та відповідно до проголошення української державності на руїнах II Речі Посполитої, Німеччина

відкидала всі намагання українців боротися за створення власної держави. Загін Сушка мав лише виконати свою чітку роль – мав викликати українське повстання, якому на виручку прийшли б війська Рейху [68, с. 34-35].

З початком війни радянське керівництво не хотіло зразу виконувати свою частину угод, в такий спосіб виставляючи нацистів в очах світової громадськості як агресора. Після багатьох безрезультативних закликів щодо початку військової інтервенції з боку Радянського Союзу нацисти вирішила пришвидшити процес вступу у війну СРСР. Так, у середині вересня 1939 р. В. Канаріс у Відні зустрівся з головою ОУН Андрієм Мельником, на якій запропонував йому створити на території Польщі Галицьку республіку, канцлером мав стати оунівець Омелян Сенік. Такий розвиток подій змушував Й. Сталіна поквапитися зі вступом у війну [89, с. 39-40].

Такий розвиток подій, який змінив геополітичну розстановку сил на сході Європи і був неприйнятним для українців. Діячі західноукраїнського руху писали з цього приводу: “Раніше ми орієнтувалися, що буде удар західного світу зі східним – большевицьким. Ця концепція зійшла з платформи актуальності, бо західні держави ігнорують справи недержавних народів. Ми тільки «сліпе знаряддя гри чужих сил». Потрібно зберегти українську національну субстанцію” [54].

Отже, польсько-українські відносини напередодні війни були вкрай неоднозначними. Постійне ігнорування поляками автономних прав українців призводило до частих конфліктів. Незважаючи на навісну загрозу зі сторони Німеччини і Радянського Союзу поляки не змогли знайти компромісу з українською стороною та консолідувати усе населення II Речі Посполитої проти німецько-радянської інтервенції.

4. 3 Радянська інтервенція на західноукраїнські землі (вересень 1939 року)

Даючи оцінку місця українського питання у зовнішній політиці СРСР, політичні еліти Західної України прийшли до висновку: 1) Кремль нізащо не визнає самостійницький український рух”, а його перемога можлива лише внаслідок війни; 2) війна піднімить українське питання; 3) але війна “між націоналістичними та демократичними державами залишить у виграшному положенні тільки Радянський Союз”; 4) тому ця війна, яка піднімить українське питання, не в наших інтересах; 5) подібна війна може вестися лише за українські землі, а тому буде мати “характер імперіалістичного протистояння”; 6) чи можна в цій ситуації “закидати українцям германофільство”. Разом з тим, було надзвичайно важко зрозуміти позицію СРСР, тому він ніколи не дотримується свого слова [29].

Характеризуючи зовнішню політику Радянського Союзу незадовго Другої світової війни, громадськість Західної України реагувала на її зміни і була певна, що “...комуністична ідеологія в її московському оформленні та великодержавна російська ідея - це дві лінії, які взаємно покриваються”. Щоб замаскувати дуалізм своєї зовнішньої політики, Кремль почав вести мову не про світову революцію, а про “державні російські інтереси” [44]. Періодика Західної України фіксувала, російська пропаганда була особливо активною, націленою на підняття мілітаристського духу. У великодержавних пропагандистських цілях навіть почала використовувати російських царів, що особливо обурювало українців. Також українська преса негативно ставилася до радянських заяв про те, що “український національний рух є фашистським” [75, с. 156].

Перед початком Другої світової війни громадська думка населення Західної України, не змогла прогнозувати трагічний розвиток подій. Але була переконана, СРСР таки приєднається до союзу з Рейхом висловлювала

переконання, що у підсумку Радянський Союз приєднається до Німеччини. В таких умовах справедливе вирішення українського питання перенесеться на майбутнє. В умовах “відсутності доброї кон'юнктури для вирішення української справи в її цілості”, писали газети, українці не повинні допустити “запрягти себе у примусові шори і топтати свою гідність” [31].

Історичний досвід українців, як писала газета “Батьківщина”, включав наступні позиції 1) орієнтуватися на допомогу Німеччини не можна, вона всіх “розчарувала”; 2) держави демократичного блоку також “не йдуть назустріч українцям”; 3) обидві сторони прагнуть використати українське питання лише у власних інтересах; 4) щоб не бути “знаряддям у чужих руках, українці повинні зважати лише на власні національні інтереси; 5) тому основним завданням для них у цей період є об'єднання всіх політичних сил [26].

На сторінках українських газет писали, що “Ріббентроп публічно потоптав усі ті демагогічні обіцянки, які робила українцям німецька преса, перетворюючи їх у сліпе знаряддя німецької політики”. Говорилося й про те, що радянсько-німецький альянс ще довго буде для світу загадкою: “Люди застановлюються, за яку ціну його завершено. Мусіло це бути щось безумовно дуже поважне і велике... Що “ліквідація української справи” відігравала при тім поважну роль - нема сумніву”[39].

У газетах почали публікувати повідомлення, які спричинили хвилювання населення Західної України, зокрема, про депортацію німецького консула зі Львова до Варшави, про реєстрацію сестер резерву Червоного Хреста. Населення Львова вперше відчувало наближення війни 26 серпня, коли на заклик посаджика С. Біляка і міського голови С. Островського тисячі жителів вийшли в парки і сквери, де розпочали земляні роботи - рили протиповітряні окопи і бомбосховища, які облаштовували в різних районах міста [100, с. 4-5].

За розпорядженням Й. Сталіна був створений Український фронт на чолі з С. Тимошенком. Зосередивши на західному кордоні більше 600 тис. військ, 4

тис. танків, 2 тис. літаків, радянське командування виконало наказ уряду СРСР перейти кордон з Польщею і “захистити населення Західної України та Західної Білорусії”¹⁰². Історики сталінських часів обов’язково наголошували, що “звільнення” Західної України відбувалося під керівництвом Й.В. Сталіна: “Восени 1939 року з ініціативи товариша Сталіна були визволені від ярма польських поміщиків наші єдинокровні брати - народи Західної України і Західної Білорусії. Ці народи влилися в єдину братерську сім’ю вільних народів СРСР” [73, с. 334-336]..

У наказі йшлося про “звільнення населення Західної України від гніту поміщиків і капіталістів”, проте не було написано про її приєднання до СРСР. Це пояснювалося тим, що сталінський режим мав в якийсь спосіб обґрунтувати перед світовою громадськістю свою роль у війні проти Польщі на боці нацистів. Напередодні “визвольного походу” радянських військ В. Молотов навіть зізнався німецькому послу Ф. Шуленбургу, що уряд Радянського Союзу відчуває труднощі щодо обґрунтування своїх дій, тому що до цього часу Сталін не опікувався долею своїх меншин у Польщі. Фюрер запропонував мадярам частину української землі, але Угорщина відмовилась бути учасницею військових дій проти Польщі. Після цього було запропоновано Литві повернути собі Вільно, але литовці не бажали втручатись, тому зберігали нейтралітет [73, с. 339-341].

Теза про “звільнення і захист своїх українських братів” появилась безпосередньо перед вторгненням. Радянська сторона писала польському послу в Москві В. Гжибовському від 18 вересня 1939 р. зазначалось: “Польсько-німецька війна виявила внутрішню неспроможність Польської держави... Радянський уряд не може також байдуже ставитися до того, щоб єдинокровні українці і білоруси, які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишилися беззахисними. Зважаючи на таку обстановку, Радянський уряд дав таке розпорядження Головному командуванню Червоної армії - дати наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення

Західної України...”. Військові розрахунки польської армії не враховували одночасного наступу зі Сходу і Заходу, тому наступ радянських військ 17 вересня 1939 р. значно погіршував становище [61, с. 473].

Населення Західної України після приходу радянських військ опинилося в надзвичайно важкому становищі у зв'язку із заровадженням нових порядків на захоплених землях. Радянська пропаганда старалася подати захоплення Західної України як результат всенародного волевиявлення поневолених українців. В декларації Народних зборів Західної України від 27 жовтня 1939 р. було зазначено: “Перед трудящими Західної України відкрився вільний шлях до нового, щасливого життя”. На жаль, з часом в ході проведення соціалістичних перетворень, радянський режим виявив свою справжню суть, в Західній Україні розпочалися масові репресії. Із осені 1939 р. по осінь 1940 р. в Західній Україні було репресовано і депортовано до Сибіру без суду і слідства майже 10 % населення (1173 тис. осіб) [87, с. 290]..

З початком Другої світової війни (1 вересня 1939 року), українське питання знову стало в центрі європейських політики. У вересні 1939 року Рейх намагався організувати повстання в Західній Україні. В силу появи в періодиці повідомлень про повстання галичан в Польщі, і під тиском фюрера Й. Сталін приймає рішення 17 вересня 1939 року направити півмільйонну армію на землі Західної України і Західної Білорусії (див. *додаток Б*). 22 вересня у Москві між СРСР і Німеччиною була погоджена демаркаційна лінія, що відповідала умовам таємного протоколу від 23 серпня 1939 р. [59, с. 453,455].

28 вересня 1939 року було підписано радянсько-німецький договір про дружбу і кордони, за яким кордон між двома державами проходив по так званій «лінії Керзона». Більша частина території Західної України увійшла до складу Радянського Союзу, таким чином процес консолідації української нації вступав у завершальний період [124, с. 11].

У сучасній українській історіографії при осмисленні суті і характеру драматичних подій, започаткованих 17 вересня 1939 р., висловлюються діаметрально протилежні за змістом визначення. Оцінка вересневих подій, що супроводжувалися об'єднанням, зазнала істотних змін від «визволення», «возз'єднання», «торжества історичної справедливості» до «включення», «приєднання», «поневолення», «окупації», «анексії», «експорту революції», «інкорпорації» і т. п. Зокрема, А. Жуковський і О. Субтельний вважають цю подію «формальним інкорпоруванням», названим «возз'єднанням», С. Кульчицький – «возз'єднанням, що носило характер акції окупаційного типу» [104, с. 90–91].

Вересень 1939 року сталінська пропаганда характеризувала як «визвольний похід» Червоної Армії, «золотий вересень» для Західної України, як «братерське об'єднання». Ці дефініції є справжньою фальсифікацією радянської тоталітарної машини. Як засвідчують відкриті в останні роки документи, йшлося про встановлення на західноукраїнських землях комуністичної диктатури, насадження відповідних адміністративних структур та знищення попередньої польської адміністрації, про послідовне знищення українських національних організацій і української інтелігенції [73, с. 336–337].

Незважаючи на негативні наслідки вересневих подій, чимало українських істориків дотримуються думки, що возз'єднання українського народу у межах однієї держави стало важливою подією в історії України, вагомим кроком у процесі об'єднання української нації, визначною подією на тривалому історичному шляху її боротьби за незалежність, що мало велике значення у справі розв'язання «українського питання» та формуванні соборної Української Держави [59, с. 457].

Дуже влучно висловився український історик Ю. Сливка щодо ситуації навколо «українського питання»: та обставина, що Україна в той час не була суб'єктом міжнародної політики, робить український народ непричетним до виникнення драматичних подій напередодні та на початку Другої світової війни

і тому, знімає з України пряму правову, міжнародну відповідальність за юридичні та воєнні дії як СРСР, так і Німеччини, які спричинили територіальні зміни і ліквідацію деяких держав Центральної та Східної Європи [104, с. 93].

Отже, Радянський Союз вступивши у Другу світову війну 17 вересня 1939 року керуючись пактом Ріббентропа-Молотова захопив західноукраїнські землі, об'єднавши таким чином більшість українських земель в межі однієї країни. Прикриваючись гаслами “звільнення і захисту українських братів” на територію Західної України був принесений радянський тоталітарний режим, а населення краю почало піддаватися масовим репресіям.

ВИСНОВКИ

Напередодні Другої світової війни українці знаходячись в умовах бездержавності стали знаряддям в руках впливових і могутніх політичних гравців. Інтереси України повністю ними ігнорувались та поступились місцем геополітичним розрахункам. В силу цього справу соборної незалежної української держави так і не вдалося реалізувати.

Проаналізувавши роль і місце «українського чинника» в геополітичній карт передвоєнної Європи нам вдалося прийти до наступних висновків:

1. Можемо констатувати, що обрана нами тема достатньо добре висвітлена в українській історичній науці. Історіографію «українського питання» напередодні Другої світової війни слід поділити за хронологічним принципом на дві групи: історіографію радянського періоду (до 1991 року) та історіографію незалежної України (з 1991 року), кожна з яких мала свої особливості. Для істориків радянського періоду (А. Шлепаков, А. Пушкеш, М. Швагуляк) характерне вкрай тенденційне висвітлення подій через ідеологічний тиск СРСР. Тому українське питання не могло розглядатись як самостійне, а досліджувалось в якості складової політики СРСР. Зі здобуттям Україною незалежності, почався новий якісний етап розвитку вітчизняної історичної науки. Ряд істориків (М. Вегеш, С. Віднянський, І. Дробот, В. Кучер, Ю. Сливка, М. Гетьманчук, С. Кульчицький, Н. Свідерська та ін.) з позицій об'єктивності, соборності та національних інтересів здійснили переоцінку та самостійні дослідження стосовно значення українського питання в політиці іноземних держав, розкрили роль Карпатоукраїнського чинника, а також з'ясували наслідки для України радянсько-німецького зближення. У працях російських, польських, німецьких, угорських істориків «українське питання» здебільшого розглядається з великодержавних позицій, що призводить до повного або часткового ігнорування важливості даної проблеми.

2. Джерельні матеріали даної теми представлені у досить великій кількості, тому умовно їх можна розділити на декілька груп: архівні дані,

документальні видання, спогади, українська та зарубіжна періодика. Найважливішими з-поміж них є джерела архівних фондів вітчизняних (Львова, Станіслава, Тернополя, Закарпаття) та іноземних (Росії, Польщі, Німеччини, Угорщини, Чехії) архівних установ. Значну кількість інформації містять матеріали збірників документів про зовнішню політику Німеччини, СРСР, Польщі, Угорщини, Румунії. Цінність для дослідження становлять джерела джерела особового походження : щоденники і спогади політичних і державних діячів, дипломатів, військовиків СРСР, Польщі, Німеччини, Великобританії, Франції : Ю. Бека, І. Майського, Л. Міткевича, Л. Ноеля, Й. Ріббентропа, А. Розенберга та інших. Невелику кількість матеріалів подавали періодичні видання, серед яких слід відмітити друковані видання Західної України, такі як «Діло», «Свобода», «Батьківщина», «Українські вісти», «Новий час» та інші.

3. Варто зазначити, що незадовго до початку Другої світової війни відбулася значна актуалізація «українського питання», в результаті чого спостерігалось оформлення трьох груп країн, які прямо чи опосередковано впливали на долю України. Перша група – держави, до складу яких входили українські землі (СРСР, Польща, Румунія, Чехословаччина) – ставили собі за мету втримати їх і за можливості приєднати нові. Друга група – гаранти Версальсько-Вашингтонської системи (Англія, Франція і США), які за рахунок «українського питання» намагалися вдовольнити свої геостратегічні інтереси та зберегти баланс сил. Третя група – ті, котрі не володіли (Німеччина) або втратили (Угорщина) українські землі, тому прагнули їх захопити. Жодна з цих держав не бачила Україну незалежною. В міру загострення міжнародних відносин наприкінці 30-х рр. Україна залишалася об'єктом, а не суб'єктом міжнародної політики.

4. Короткочасне існування автономної, а згодом незалежної Карпатської України співпало в часі з загостренням міжнародної ситуації напередодні Другої світової війни. Міжнародне становище Закарпаття значно ускладнювалося фактом залежності від Німеччини, а також в силу постійних

дестабілізуючих нападів з боку Угорщини та Польщі. Незважаючи на свою поразку, Карпатська Україна виявилася єдиною, яка проголосила свою незалежність наприкінці 30-х років. Тому, справедливо розцінювати утворення Карпатоукраїнської держави як другий, після визвольних змагань 1918-20-х років, етап у боротьбі за створення українського державного утворення на окремо взятій українській території.

5. Німеччина була ініціатором появи концепції “Великої України”, яка означала об’єднання всіх українських земель, які були в складі Польщі, СРСР, Румунії та Чехословаччини в одну державу. Західні демократії активно слідкують за розвитком українського питання та присвячують велику кількість статей з приводу “Великої України” в своїх періодичних виданнях, таких як Times, Daily Express, News Chronicle, Daily Telegraph, Spectator, Matin, Figaro, Monde, Croix, New York Times, The Christian Science Monitor, The Washington Post, Tan, New York Herald Tribune, United Press Association. Уже з весни 1939 року концепція “Великої України” поступово сходить зі шпальт західних видань, так як в ході німецько-радянського зближення А. Гітлер остаточно відмовляється від даної ідеї на користь союзу СРСР.

6. Наслідком німецько-радянських домовленостей стало спільна агресія обох диктаторів по відношенню до Польщі. Протягом вересня 1939 року відбулася анексія Східної Галичини, котра довгий час маскувалася радянською владою під визвольних похід Червоної армії у Західну Україну. Українські історики на основі джерельних матеріалів досліджували характер цього «визвольного походу» та прийшли до висновків, що він приніс у західноукраїнський регіон масові репресії та терор. Але разом з тим, возз’єднання українського народу у межах однієї держави стало визначною подією в історії України та вагомим кроком у процесі консолідації української нації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела

1. Aberdeen Journal. – 1939. – 30 January. – P. 6.
2. Anders W. Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946. Wydanie trzecie, poprawione. Londyn : Gryf Publishers, 1959. 408 s.
3. Anglo-American perspectives on the Ukrainian question 1938–1951. A documentary collection / [ed. by Lubomyr Y. Luciuk and Bohdan S. Kordan. Foreword by Hugh A. Macdonald]. – Kingston; Ontario; Vestal; New York, 1987. – P. 32–41.
4. Anglo-American perspectives on the Ukrainian question 1938–1951. A documentary collection / ed. by Lubomyr Y. Luciuk and Bohdan S. Kordan. Kingston; Ontario; Vestal; New York, 1987. P. 32–41.
5. Beck J. Przemówienia, deklaracje, wywiady. 1931–1939. Warszawa : Nakład Gebethnera i Walta, 1939. 446 s.
6. Centralne Archiwum Wojskowe w Rembertowie, zespół VIII.800.3. Zarząd polityczny Armii Czerwonej, 1939, sygn. 2, 45 k.
7. Diariusz i teki Jana Szembeka (1935–1945). T. IV : 1938–1939 / oprac. J. Zarański. – London : Orbis Limited, 1972. – 804 s.
8. Documents of German Foreign Policy, 1918–1945. Series D (1937–1945). London : Her Majesty's Stationery Office, 1956. Vol. VII. 670 p.
9. Documents of German Foreign Policy, 1918–1945. Series D (1937–1945). – London : Her Majesty's Stationery Office, 1956. – Vol. VII : The Last Days of Peace. August 9 – September 3, 1939. – 670 p.
10. Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1939. Washington: United States Government Printing Office, 1956. Vol. I. 1059 p.
11. Kennan George Frost. From Prague after Munich: Diplomatic Papers, 1938–1940: Diplomatic Papers. Princeton NJ: Princeton Univ. Press, 1968. P. 23–24.

- 12.M. Coulondre, French Ambassador in Berlin, to M. Georges Bonnet, Minister for Foreign Affairs. Berlin, March 14, 1939 // The French Yellow Book. – Paris, 1939. – P. 76.
- 13.New York Times. – 1938. – 27 November. – P. 76.
- 14.Polskie dokumenty dyplomatyczne. 1939. Styczeń – sierpień. – Warszawa : Polski instytut spraw międzynarodowych, 2005. – 896 s.
- 15.Spectator. – 1938. – 21 жовтня. – P. 14.
- 16.Spectator. – 1939. – 13 January. – P. 2.
- 17.Spectator. – 1939. – 27 January. – P. 2.
- 18.The Manchester Guardian. – 1938. – 16 December. – P. 6.
19. The New York Times. – 1939. – 1 January. – P. 54.
- 20.The New York Times. – 1939. – 4 February. – P. 6.
- 21.The Washington Post. – 1938. – 22 November.
22. The Washington Post. – 1938. – 25 December. – P. 5.
- 23.The West Australian. – 1939. – 23 February. – P. 17.
- 24.United Press Association. – 1938. – 17 December. – P. 4.
- 25.Архів ОУН у м. Києві, ф. 1, оп. 1, спр. 190, арк. 4; ЦДІАЛ, ф. 205, оп. 1, спр. 501, арк. 89.
- 26.Батьківщина. - 1939. - 20 серп.
- 27.Год кризиса, 1938–1939: документы и материалы / под ред. А. П. Бондаренка. Москва : Политиздат, 1990. Т. 1. 555 с.
- 28.Год кризиса, 1938–1939: Документы и материалы / под ред. А. П. Бондаренка. Москва : Политиздат, 1990. Т. 2. 431 с.
- 29.Діло. - 1939. - 14 трав.
30. Діло. - 1939. - 19 берез.
- 31.Діло. - 1939. - 23 серп.
- 32.Документи и материалы кануна Второй мировой войны 1937-1939: январь - август 1939 г. - М., 1981. - Т. 2. -С. 6.
- 33.Документы внешней политики СССР. 1939. Т. XXII. В 2 кн. – М. : Международные отношения, 1992. –Кн. 1. Январь–август. – 712 с.

- 34.Документы и материалы кануна Второй мировой войны. 1937–1939 / под ред. А. П. Бондаренко. Москва : Политиздат, 1981. Т. 1. 302 с.
- 35.Документы и материалы кануна Второй мировой войны. 1937–1939 / под ред. А. П. Бондаренко. Москва : Политиздат, 1971. Т. 2. 287 с.
- 36.Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Москва: Наука, 1973. Т. 7. 509 с.
- 37.Косик В. М. Україна в другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних документів. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 1997. Т.1. 383 с.
- 38.Культурне життя в Україні. Західні землі : Документи і матеріали. 1939-1953. Київ : Наукова думка. 1995. Т. 1. 748 с.
- 39.Національна політика. - 1939. - 3 верес.
- 40.Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали: У 2-х ч. - К., 1997. - Ч. 2. - С. 263
- 41.Нова Свобода. – 1938. – 8 грудня.
42. Нова Свобода. – 1939. – 4 січня.
- 43.Нова Свобода. – 1939. – 9 лютого.
- 44.Новий час. - 1939. - 22 трав.
- 45.Правда. – 1939. – 24 авг.
- 46.Риббентроп И. Между Лондоном и Москвой: Воспоминания и последние записи. Москва : Мысль, 1996. 331с.
- 47.Розенберг А. «Далеко идущее решение с непредсказуемыми последствиями» // Откровения и признания: нацистская верхушка о войне «Третьего рейха» против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания. Смоленск : Русич, 2000. С. 37–46.
48. СССР - Германия: 1939: Документа и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. - В 2-х т. - Вильнюс-М., 1989. - Т. 1. - С. 28

49. СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (Сент. 1938 г. – Авг. 1939 г.): документы и материалы. – Москва: Политиздат, 1971. – С. 99.
50. Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР 1939-1989: Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Ю.Ю. Сливка. - К., 1989. - С. 16
51. Текст речи Сталина на заседании Политбюро ЦК ВКП(б) 19 августа 1939 г. // Другая война 1939-1945. - М., 1996. - С. 73-75.
52. Українські вісти. - 1939. - 20 трав.
53. ЦДІАУ, м. Львів, ф. 344, оп. 1, спр. 57, арк.6-7.
54. Центральний державний історичний архів України (ЦДІАУ), м. Львів, ф.344, оп.1, спр.27, арк.6–7.

Монографії, статті

55. Бассет Р. Главный шпион Гитлера: Тайна Вильгельма Канариса / Пер. с англ. - М., 2006. С.185.
56. Білас Л. Р. Оглядаючись назад: Пережите 1922–2000 і передумане. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2005. 204 с.
57. Богів О. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) в англо-французькій дипломатії періоду Чехословацької кризи 1938–1939 рр. *Науковий вісник Ужгородського державного університету. Серія: історія*. 2000. С. 87–92.
58. Богів О. Я. Задорожний В. Є. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 – березень 1939 рр.). Ужгород: Патент, 1999. 80 с.
59. Бойко О. Д. Історія України. Київ : Академія, 2002. 656 с.
60. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945). Львівський національний університет ім. Івана Франка; Канадський інститут українознавчих студій Альбертського університету. — Львів, 2003. — С. 28.

- 61.Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР 1917-1939: Збірник документів і матеріалів. - К., 1979. - С. 473.
- 62.Вегеш М. Державотворчі процеси у Карпатській Україні (1938-1939). Ужгород: Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2020. 552 с.
- 63.Вегеш М. Карпатська Україна 1938–1939 рр. у світлі європейської періодики / М. Вегеш, В. Задорожний // Карпатська Україна і Августин Волошин: матеріали Міжнародної наукової конференції “Карпатська Україна – пролог відродження української держави” (Ужгород, 11–12 березня 1994 р.). – Ужгород: “Гражда”, 1995. – С. 54.
- 64.Вегеш М. М., Віднянський С.В. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939). Київ–Ужгород : Національна Академія наук України, Інститут історії НАН України, Ужгородський державний університет, 1998. 257 с.
- 65.Вегеш М. Солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців (1938-39) // Сучасність. - 1995. - № 2. - С. 84.
- 66.Вегеш М.М. Карпатська Україна (1938-1939): соціально-економічний і політичний розвиток. - Ужгород, 1993. - С. 54.
- 67.Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці. *Український історичний журнал*. 2003. Вип. № 2. С. 39–55.
- 68.Возняк Т. Геополітична роль Західної України в українському та європейському контексті // *“і”: Незалеж. культуролог, часопис*. - Львів, 1998. - № 14. - С. 33.
- 69.Вони боронили Карпатську Україну : Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / під ред. М. М. Вегеша. Ужгород : Карпати, 2002. 709 с.

70. Гаврилів І.Ю. Військове питання в діяльності УВО-ОУН у міжвоєнний період // *Вісник Державного університету "Львівська політехніка" "Держава та армія"*. - Львів, 1998.- № 344. - С. 38
71. Галичина у Другій світовій війні (1939–1945) / В. С. Великочий, С. М. Дерев'янка, С. М. Кугутяк, В. І. Кучер, О. В. Марущенко ; Прикарпат. ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – 116 с.
72. Гетьманчук М. П. "Українське питання" в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. Львів : Світ, 1998. 428 с.
73. Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання в радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.). Львів: Видавництво НУ «Львівська політехніка», 2008. 432 с.
74. Гетьманчук М.П. ОУН і політика Польщі в українському питанні перед Другою світовою війною (1935- серпень 1939 рр.) // *Військово-науковий вісник Львівського військового інституту НУ "Львівська політехніка"*. - 2003. - Вип. 5. - С. 65.
75. Гетьманчук М.П. Преса Західної України про політику Радянського Союзу в українському питанні напередодні Другої світової війни (травень-серпень 1939 р.) // *Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Української Академії державного управління при Президентіві України*. - Львів, 2003. - Вип. 4. - С. 156.
76. Головка М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр. / М. Л. Головка ; Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України. – К. : Олан, 2004. – 704с.
77. Гриневич В. А. Нова зарубіжна праця з історії національного питання в Україні. *Український історичний журнал*. 1992. Вип. № 5. С. 109–111.
78. Гунчак Т. Г. Ключові проблеми історіографії Другої світової війни : (зб. ст.) Київ : Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи. 2011. 225 с.

- 79.Дробот І. І, Кучер В. І. Пошуки шляхів до визволення України. Київ : Школяр, 1999. 283 с.
- 80.Дробот І. І. "Українське питання" в контексті передвоєнної міжнародної політики. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. праць*. 2000. Вип. 4. С. 144–156.
- 81.Дробот І. І. «Українська карта» в європейській політиці напередодні Другої світової війни. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Сер. 6: Історичні науки: зб. наукових праць*, 2004. Вип.1. С. 5-14.
- 82.Дробот І. І. Карпатська Україна і Європейський світ: спроба відродження державності. Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. 49 с.
- 83.Дубина О. К. Геополітичні долі України. Київ : Академія наук України, Інститут історії, 1992. 51 с.
- 84.Зашкільняк Л. О. Міжнародна конференція "1939 рік в історичній долі України і українців" у Львові // *Український історик*. 1999. Т. 37. С. 337–338.
- 85.Злепко Д. Українське питання у 1938–1939 роках і Третій Райх // *Записки НТШ*. Львів, 1994. Т. 228. С. 249–309.
86. Ільюшин І. І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів) / І. І. Ілюшин ; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Ін-т історії України, 2000. – 198 с.
87. Історія України: нове бачення. - В 2-х т. - К., 1996. - Т. 2. - С. 290.
- 88.Коваль В. С. Друга світова війна і доля України: причини і наслідки (фрагменти історичного досвіду). *Сучасність*. 1999. Вип. № 9. С. 65–70.
- 89.Ковалюк В. Р. Західна Україна на початку Другої світової війни. *Український історичний журнал*. 1991. Вип. № 9. С. 30–41.
- 90.Козлітін В. Д. Друга світова війна 1939–1945 рр. : навч. посіб. / В. Д. Козлітін ; Харк. держ. пед. ун-т. – Х. : РА, 2001. – 336 с.
- 91.Косик В. М. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж–Нью-Йорк–Львів : Атлас. 1993. 659 с.

92. Косик В. Правда історії. Роки окупації України 1939–1944 : зб. ст. / В. Косик. – К. : Укр. видавничча спілка, 2008. – 184 с.
93. Кугутяк М. В. Галичина : сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. - 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993.
94. Кулинич І. М. "Українське питання" в міжнародній політиці напередодні та в роки Другої світової війни. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць*. 1999. Вип. 8. С. 63–71.
95. Кулинич І. М. Україна в міжнародній політиці у 30–40-х роках ХХ ст. *Сторінки воєнної історії України*. 2000. Вип. 4. С. 127 –132.
96. Кульчицький С. В. Возз'єднання Західної України з СРСР : проблема легітимності. *Київська старовина*. 1999. Вип. № 6. С. 80–90.
97. Лещенко Л. О. "Українське питання" в дипломатичній історії Другої світової війни (1939–1945) // Нариси з історії дипломатії України. Київ : Альтернативи, 2001. С. 491–549.
98. Литвин В. М. Україна: міжвоєнна доба (1921-1938 рр.). - К., 2003. - С. 460; Рєєнт О. П., Коляда І. А. Україна між світовими війнами (1914-1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії: Навч. посібник. - К, 2004. - С. 495-497.
99. Литвин М. Р., Луцький О. І., Науменко К. Є. 1939: Західні землі України. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України 1999. 152 с.
100. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Львів: між Гітлером і Станіном. - Львів, 2005. - С. 4-5.
101. Лоутон Л. Українське питання / Ланселот Лоутон; упоряд. С. Кот, пер. В. Триліс. – Київ; Лондон: "Спадщина" ЛТД, 2006. – С. 122–126.
102. Луцюк Л., Кордан Б. Англо-американські держави і українське національне питання. *Український історичний журнал*. 1992. Вип. № 5. С. 111 –119.

103. Макарчук В. С. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939–1945 рр.) : історико-правове дослідження / Львів. держ. ун-т внутр. Справ / В. С. Макарчук. – К. : Атіка, 2007. – 368 с.
104. Марущенко О. В. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси: у 2 кн. / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] Київ : Наукова думка, 2011. Книга перша. С. 83 – 142.
105. Молотов В.М. Про міжнародне становище і зовнішню політику СРСР: Доповідь Голови Ради Народних Комісарів СРСР: Народного комісара закордонних справ на Третій сесії Верховної Ради СРСР 31 травня 1939 року. - К., 1939. - С. 4-10.
106. Наджафов Д. Г. Начало Второй мировой войны. О мотивах сталинского руководства при заключении пакта Молотова–Риббентропа. Война и политика, 1939 – 1941. Москва, 1999. С. 85–105.
107. Опсровержения и признания. Нацистская верхушка о войне “третьего рейха” против СРСР: Секретные речи. Дневники. Воспоминания / Пер. с нем. - Смоленск, 2000. - С. 41.
108. Пагіря, О. М. «Український П'ємонт у Карпатах»: українське питання в західному публічному дискурсі під час чехословацької кризи 1938 – 1939 рр. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2017. Вип. 30. С. 113–135.
109. Полянський П. Відставка Максима Литвинова: рокіровка на шахівниці сталінської дипломатії // Нова політика. - 1999. - № 5 (25). - С. 38-42;
110. Пурат А. Українці у вересневій кампанії // 1939 рік в історичній долі України і українців: Матеріали Міжнародної наукової конференції 23-24 вересня 1999 р. / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Гол. ред. К.Кондратюк. – Л., 2001. – С. 137;

111. Рєєнт О. П., Лисенко О. Є. Українське питання в період Першої і Другої світових воєн : спроба порівняльного аналізу. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей)*. 2004. Вип. 26. С. 21–37.
112. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки XX ст.). - К., 1994. - С. 182-183.
113. Руккас А. ОУН на території Львівського воєводства у вересні 1939 р. // Київська старовина. – 2003. – № 1. – С. 75.;
114. Свідерська Н. Ю. Відносини польської держави та галицької політичної еліти напередодні Другої світової війни // Українсько-польські відносини в XX столітті: державність, суспільство, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. 15-16 квітня 1999 року. Тернопіль, 1999. С. 115-120.
115. Свідерська Н. Ю. Зовнішньополітичні орієнтації партій Східної Галичини напередодні Другої світової війни. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 1998. Вип. VII. С. 116–127.
116. Свідерська Н. Ю. Радянський Союз у дипломатичній інтризі навколо Карпатської України. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2001. Вип. 12. С. 121–126.
117. Свідерська Н. Ю. Українське питання в європейській політиці навесні 1939 року. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2000. Вип. 7. С. 445–458.
118. Свідерська Н. Ю. Українське питання в планах Німеччини післямюнхенського періоду. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2000. Вип. 11. С. 195–203.

119. Свідерська Н. Ю. Українське питання в політичних доктринах II Речі Посполитої. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 1999. Вип. VIII. С. 167–173.
120. Свідерська Н. Ю. Українське питання та польсько-радянські стосунки 1938 року. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 1997. Вип. VI. С. 63–69.
121. Свідерська Н. Ю. Українське питання у контексті міжнародної політичної кризи весни 1939 року. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 1999. Вип. IX. С. 62–69.
122. Свідерська Н. Ю. Українське питання у польсько-німецьких стосунках доби Карпатської України. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 2000. Вип. 10. С. 129–133.
123. Свідерська Н. Ю. Український чинник у німецько-радянському зближенні навесні 1939 року. *Мандрівець.* 1999. Вип. № 5. С. 41–44.
124. Сергійчук В. І. Правда про "золотий вересень" 1939-го. Київ : Українська видавнича спілка, 1999. 128 с.
125. Симоненко Р. Г. Міжнародне утвердження України. *Політика і час.* 1995. Вип. № 12. С. 57–68.
126. Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти / Ю. Сливка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2005. – Вип. 13: Україна в Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. – С. 47.
127. Слюсаренко А. Г. Україна в роки Другої світової війни : навч. посіб. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. / А. Г. Слюсаренко, І. К.

- Патриляк, М. А. Боровик ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Іст. ф-т, Каф. новітньої історії України – К., 2009. – 447с.
128. Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним. Київ: Грані-Т, 2011. 448 с.
129. Сталин Й.В. Коротка біографія. - 2-ге вид., випр. і доп. - К., 1950. - С. 166.
130. Стерчо П. Карпато-українська держава: до історії боротьби карпатських українців в 1919-1939 рр. / Репринт. вид. - Львів, 1994. - С. 216-217.
131. Субтельний О. М. Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. 720 с.
132. Тарас А. Анатомія ненависті. Русско-польские конфликты в XVIII–XX вв. / А. Тарас. – Минск : Харвест, 2008. – 832 с.
133. Трофимович Л. Джерела до вивчення українського питання в зовнішній політиці Польщі і Радянського Союзу (1938-1939 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія, 2012. Вип. 2. С. 252–258.
134. Трофимович Л. Український аспект пакту Ріббентропа–Молотова // Волинь і волиняни у Другій світовій війні : зб. наук. пр. за матеріалами I Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. подіям Другої світової війни на території Волин. обл. / упоряд. М. М. Кучерепа. Луцьк, 2012. С. 73–78.
135. Трубайчук А. Ф. Українське питання в європейських міжнародних відносинах (1918– 1945 рр.). *Київська старовина*. 1996. Вип. № 2–3. С. 104–118.
136. Українські землі в роки Другої світової війни : наук.-метод. зб. матеріалів конф., Ужгород, 19 грудня 1997 р. / Каф. історії України Ужгород. держ. ун-ту ; упоряд.: В. Мельник, Р. Офіцинський. – Ужгород : Патент, 1998. – 207 с.
137. Фрейшин-Чировський М. Нариси політичної історії України. - Львів, 1997. - С. 211.

138. Швагуляк М. З історії українсько-польських взаємин напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. // Україна - Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. - К., 1993. - С. 233.
139. Швагуляк М. М. «Українська карта» : Українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни. *Дзвін*. 1990. Вип. № 7. С. 83–95.
140. Швагуляк М. М. Час надій, ілюзій та розчарувань : Німеччина в українській політичній думці (кінець XIX – перша половина XX століття). *Політика і час*. 1996. Вип. № 12. С. 59–70.
141. Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України напередодні Другої світової війни (3 історії Контактного комітету 1937-1939 роки) // Записки НТШ: Праці істор.-філософ. секцій. - Львів, 1994. - Т. 228. - С. 240.
142. Швагуляк М. Н. З історії українсько-польських відносин напередодні та під час польсько-німецької війни 1939 р. Україна–Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість : матеріали Міжнар. наук. конф. Київ: Либідь, 1993. С. 232–241.
143. Швагуляк М. Н. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933–1939 гг.) Киев: Наукова думка, 1983. 248 с.
144. Шпіцер В., Мороз В. Крайовий провідник Володимир Тимчій-«Лопатинський». – С. 92.
145. Яким С. С. Західні землі України в Другій світовій війні : військово-історичний аспект (1939–1944 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 20.02.22 / С. С. Яким ; Нац. ун-т «Львівська політехніка», Ін-т гуманіт. та соц. наук. – Львів, 2002
146. Kulińska L. Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922 – 1939. – S. 298.
147. Winch M. Republic for a day. An eyewitness account of the Carpatho-Ukraine incident / Michael Winch. – London: Robert Hale Limited, 1939. – P. 128–129.

Автореферати дисертації

148. Богів О. Я. Вплив карпатоукраїнського фактора на політику європейських країн у період чехословацької кризи (травень 1938 – березень 1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Чернівці, 2003. 22 с.
149. Вегеш М. М. Закарпаття в контексті Центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук. 07.00.01. Київ, 1998. 30 с.
150. Руккас А. О. Польсько-радянський збройний конфлікт на західноукраїнських землях (вересень – жовтень 1939 року): автореферат дис. На здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Київ, 1998. 18 с.
151. Свідерська Н. Ю. Українське питання в політиці держав Європи напередодні Другої світової війни (вересень 1938 - вересень 1939 рр.) : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук. 07.00.01. Львів, 2001. 21 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Карта з журналу Look, 14 березня 1939 року.

Джерело: «Наступна європейська війна почнеться в Україні». Журнал Look, 1939. Карта. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2016/03/21/149023/>

Додаток Б

Початок Другої світової війни (вересень 1939 року)

Джерело: 1 вересня 1939 р. початок Другої Світової війни (карти. URL:

<http://baitsar.blogspot.com/2017/09/1-1939.html>

